॥ श्रीः ॥

—:०:—

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—२३७

१ अस्यां चौखम्बा— संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते । एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

२ प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शनव्याकरणधर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था एवाऽत्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।

३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

४ भारतवर्षीयैः,ब्रह्मदशीयैः,सिंहलद्वीपवासिभिश्चैतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम्—मुद्राः ७ आनकाः ८

५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तवकं ... ... " " १ " ०

६ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति । ... ...

क्रमभिव्यक्तं भवति । एवं सर्वत्र सत एवाभिव्यक्तिर्दृष्टव्येति । नन्वत्र सूक्ष्मत्वं स्फोटवादोक्तं चेत्स्थूलरूपस्यासतो जन्यत्वलाभेनासत्कार्यवाद एव सिद्धो ऽत आह *विषयेति । वेदान्तिमतमाह *केचित्त्विति । कारणं वासना । *ततः—कारणात् । व्यवस्थाभाविरोधायाह *तत्रेति । तयोर्मध्ये इत्यर्थः। आदिना योगप्राचीनवेदान्तादि । पूर्वत्रारुचिं सूचयन् स्फोटवादोक्तसिद्धान्तमाह *वस्तुत इति । *अत एव—उक्तरीत्या भाष्यप्रयोगोपपत्तेरेव । एतेनायं लट् कालसामान्ये सर्वलकारापवादोऽतोऽस्तीत्यादिना न विरोध इत्यपास्तम् । तत्र दीक्षिताद्युक्तदोषान्तरं न पूर्ववत् किन्तु साधारणमिति सूचयन्नाह *अपि चेति । तादृशवाक्यस्य भाष्ये ऽश्रुतत्वात्तात्पर्यमाह *कर्मणेति । क्रिययेति वार्त्तिकप्रत्याख्यानाया ३ *क्रियापीति । *धावनेति । मृगीयेत्यादिः । मम तु तस्य तत्कर्मत्वान्न दोषः । सिद्धान्तविरोधस्तु न, प्रत्यासत्त्या आख्यातघटकप्रत्ययार्थापेक्षया तस्यास्तत्त्वबोधनात् । ननु शब्दजोपस्थितेरेव शाब्दबोधजनकत्वे कथमत्र कार्यत्वभानमत आह *कर्मत्वस्येति । ननु तथासत्त्वे ऽप्यत्र मृगस्यैव दर्शनकर्मत्वाशयेनैकवाक्यत्वमस्त्वत आह *मृगस्येति । परीत्यैवाह *नामार्थेति । ननु ततो द्वितीयाऽस्त्विति नायं दोषोऽत आह *मृगादिति । न तन्मात्रकृतैव तदसिद्धिः किं त्वन्यकृताऽपीत्याह *अप्रथमेति । तथा सतीत्यादिः । ननु वासरूपन्यायेन पक्षे तिङो ऽपीत्यत आह *वासरूपेति । तदुक्तं प्रकारान्तरं खण्डयति *यो धावतीति। *एतेन—तदर्थे तदिष्टवाक्यासाधनेन । *विशिष्टेति । धावनानुकूलकृत्याश्रयमृगस्येत्यर्थः । *एवं च—तस्य तत्र तत्त्वेच । अनेनाद्यदोष उद्धृतः । दोषान्तरमुद्धरति *विशिष्टेति । वाक्यस्येत्यर्थः । दोषान्तरमाह *नीलेति । परः शङ्कते *नचेति । *तस्य—मृगस्य । *सूत्रेति । तत्रहि गत्यादिसूत्रस्य नियमार्थत्वम् उ-

---

(१) स्फोटवादे सिद्धान्तितमिदम् । तदेवमभिव्यक्तेर्नित्यत्वपक्षे सत्कार्यवाद उपपादितः । अथाभिव्यक्तेर्जन्यत्वेऽपि न सत्कार्यवादबाधः परसंमतजन्यत्वानङ्गीकारस्य स्फोटवादे प्रतिपादितत्वादाह *वस्तुतइति, इतिपाठः क० २ पु० ।

कम् । नच वाचनिकी प्रथमैव तत्र द्वितीयार्थे इति वाच्यम् । तादृशवचनानुपलम्भात् । क्रियायाः कर्मत्वं तूक्तभाष्यरीत्या तण्डुलादिवत्स्वारसिकमेव । तयोस्तथाऽन्वये तथा नियमो ऽप्युक्तभाष्यादेव । न जानामि सीता जनकप्रसूतेत्यादावित्यबोधि स इत्यादिवन्निर्वाहः । अधिकं भावप्रकाशे स्पष्टम् । अपाक्षीद्देवदत्तोऽवेहीत्याद्यसिद्धिरपि तन्मते दोषो बोध्य इत्यन्यत्र स्पष्टम् । तदाह *इत्यलमिति । तत्र दोषान्तरमाह *किञ्चेति । सजातीयेत्यस्य व्यावर्त्यं स्पष्टतरम् । द्वितीयं प्रदर्शयन्नाह *घटो द्रव्यमिति । एवं घटः सुन्दरो राजपुरुषः सुन्दर इत्यादि भवत्येव । नीलघटः सुन्दर इत्यादि तु नेति बोध्यम् । साजात्यं च भेदाभेदकृतं बोध्यम् । पचतिभवतीत्यादिवत्तत्र दोषान्तरमाह *किञ्चेति । मन्मते तु तथाऽन्वयासम्भवान्न दोषः । ननु तदापत्तिरेव वाच्येति साधुत्वपर्यन्तधावनं व्यर्थमत आह *स्वस्वेति । तथा व्युत्पन्नानां तयोर्जायमानत्वादिति भावः । *तत्र—अर्थे । तस्येति शेषः । साधुत्वस्यार्थघटितत्वात् । नन्वेवं तत्रापि साधुत्वमिष्टमेवात आह *साधुत्वञ्चेति । *वैयाकरणेति । पतञ्जल्यादीत्यर्थः । *स्पष्टमेवेति । प्रतिपादितमिदम् ॥ ११ ॥

"ते विभक्त्यन्ताः पदम्" (न्या० सू० अ० २ आ० २ सू० ६०) इति गोतमसूत्रे न्यायवार्तिककारोऽप्याह "द्वयी विभक्तिः स्वादयस्तिबादयश्च । तत्र स्वाद्यन्तं नाम, तिबाद्यन्तमाख्यातम् । अभिधेयस्य क्रियान्तरयोगाद्विशिष्यमाणरूपः शब्दो नाम । यथा ब्राह्मण इति क्रियाकारकसमुदायः कारकसंख्याविशिष्टः । क्रियाकालयोगाभिधायि क्रियाप्रधानमाख्यातं यथा पचति" इति ।

अत्र वाचस्पतिमिश्राः । क्रियान्तरं क्रियाविशेषस्तत्सम्बन्धाद्विशिष्यमाणरूपः पर्यवसितार्थः शब्दो नाम । यस्याभिधेयं नियमेन क्रियाविशेषमाकाङ्क्षति

तन्नामेति फलितम् । यत्रापि क्रियापदं नास्ति तत्रा-
प्यस्तीत्यस्त्येव । उदाहरणं ब्राह्मणः इति । रा-
ज्ञः पुरुष इत्यादौ राज्ञ इत्यादेरपि पुरुषादिद्वा-
रा तदाकाङ्क्षत्वं बोध्यम् ।

यद्वा तदभिधेयस्य राजेत्यादौ तदाकाङ्क्षत्वम् ।
अथ नामार्थमाह क्रियेत्यादि । क्रिया जात्यादि ।
कारकन्तदाश्रयः । सच व्यक्तिगतसंख्यायुतो नामा-
र्थः । यद्वा कारकं कर्मादिशक्तिः । संख्याग्रहणं लि-
ङ्गस्याप्युपलक्षणम् । अयमव्ययातिरिक्तनामार्थ इति
बोध्यम् ।

एवं च सर्वत्र नामपदेनाव्ययातिरिक्तमेव ।
एवं च नामार्थादिव्युत्पत्तिषु अव्ययातिरिक्तत्व-
विशेषोपादानमिति प्रलाप एव । आख्यातलक्ष-
णमाह क्रियाकालेति । क्रियाया यः कालयोगः पौ-
र्वापर्यक्रमः कालयोगेन तस्य भावात् । तेन घटा-
दिनामव्यवच्छेदः । नन्विदं भुक्त्वेत्यादावतिव्या-
प्तमतः क्रियाप्रधानमिति । क्त्वाऽन्तादौ क्रियान्तरे-
णापर्यवस्यन्ती क्रिया गम्यते । पचतीत्यादौ तु न
सर्वत्र तथा । क्वचित्तु तत्सम्बद्धाऽपि, यथा पचति भ-
वतीति । एवं च यद्वाच्या क्रिया क्वचित्क्रियान्तरानाका-
ङ्क्षा स्वयमेव प्रधानन्तदाख्यातमिति फलितम् । एतत्प-
क्षेऽपि कर्तव्यमित्यस्य नामलक्षणाक्रान्तत्वाभावात्
क्रियान्तरानाकाङ्क्षत्वादाख्यातत्वमेवापततीति । एवं पच-
तिरूपमित्यादेरपि । अत्र क्रियाप्रधानमिति निरुक्त-
समानार्थमहाभाष्यसमानाकारशब्देन निरुक्तभा-

ष्योक्तरीत्या प्रत्ययार्थकालकारकसंख्यापेक्षया धात्वर्थप्राधान्यं सूचितम् ।

पञ्चमे न्यायभाष्ये ऽपि "क्रियाकालयोगाभिधाय्याख्यातं धात्वर्थमात्रं च कालाभिधानविशिष्टम्" इति । तत्र कालेनाभिधानेन कारकेण विशिष्टं धात्वर्थमात्रमाख्यातार्थ इति तदर्थः । तस्यैव व्याख्यानं क्रियाप्रधानमिति वार्त्तिककृताऽत्र कृतम् ।

तत्रैव सूत्रे प्रघट्टकान्तरे वार्त्तिककार आह विशेषणविशेष्यभावस्यैकविषयत्वाद्यदि गोशब्दस्य तिष्ठतिशब्दस्य चैकमभिधेयं भवति ततो विशेषणविशेष्यभावापन्नयोर्गोशब्दतिष्ठतिशब्दयोः सामानाधिकरण्यं युज्यते नान्यथेति । अनेन च स्पष्टमेव कारकस्य प्रत्ययार्थतोक्ता । विशेषणता चोक्ता । एवञ्च कृतिवाच्या प्रथमान्तविशेष्यको बोध इत्यर्वाचां शुष्कलाघवतर्कैकशरणानां कुकल्पनाविलसितामिति स्पष्टमेव ॥ १२ ॥

(कुं०टी०)*अभिधेयस्येति । नामवाच्यस्य । क्रियाविशेषसंबन्धाद्विशेषविषयार्थः शब्दो नामेत्यर्थः । *क्रियेति । क्रिया नाम जात्यादिः, कारकं कारकगता संख्या च तद्विशिष्टो नामार्थ इत्यर्थः । *तदाश्रयः—जात्याश्रयः । प्रलापोऽनर्थकं वचः । *अपर्यवस्यन्तीति । क्रियान्तरसाकाङ्क्षत्वान्नाख्यातत्वमित्यर्थः । *नसर्वत्रेति । क्वचित्क्रियान्तरसाकाङ्क्षत्वे ऽपि न सर्वत्र साकाङ्क्षत्वमित्यर्थः । *क्रियाकालेति । क्रियाया यः कालयोगस्तदभिधायीत्यर्थः । अभिधानेनेत्यस्य विवरणम् *कारकेणेति ।

कारकस्य-कर्त्रादेः । *प्रत्ययार्थेतेति । तां विना सामानाधिकरण्यासम्भवात् ॥ १२ ॥

(क० टी०) प्राक् पराज्ञानप्रकाशनाय तन्मूलसंमतिमप्याह *ते विभक्त्यन्ता इति । द्वितीयाध्यायशेषपरीक्षादिमसूत्रमिदम् । *वार्तिककारः—उद्द्योतकारः । अन्तरशब्दो नान्यार्थः किन्तु विशेषार्थ इत्याह *क्रियाविशेषइति । *विशेषेत्यादि । बहुव्रीहिद्वयम् । रूपमर्थ इत्याह *पर्यवसितार्थइति । तत्तात्पर्यमाह *यत्रापीति । व्यभिचारभ्रमं निराचष्टे *राज्ञ इति । *तदाकाङ्क्षत्वम्—तदाकाङ्क्षार्थत्वम । इदमुपलक्षणम न विशेषणम् । तत्त्वोपलक्षितस्वाद्यन्तत्वं लक्षणमित्याशयेनाह *यद्वेति । चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति क्रियाग्रहणमुपलक्षणमित्याह *जात्यादीति । तत एवाह *तदाश्रय इति । *स च—समुदायः । तत एवात्र तदर्थमाह *व्यक्तीति । शेषमाह *नामार्थ इति । अत्र मते कारकपदवैयर्थ्यापत्तेर्न्यूनतापत्तेश्चाह *यद्वेति । न्यूनतानिरासायाह *संख्येति । प्रागुक्तमैकवाक्यत्वमाह *अयमिति । पक्षद्वयेऽपीति भावः । *एवं च-तथा तल्लक्षणेच । परेषामज्ञानमाह *एवञ्चेति । सर्वत्र तेन तदन्यग्रहणे चेत्यर्थः । प्रलापो ऽनर्थकं वचः । द्वन्द्वनिरासायाह *क्रियाया इति । तज्जत्वात्ताच्छब्द्यमित्याह *कालयोगेनेति । *घटादीति । तत्प्रकृतिकनामेत्यर्थः । *अतिव्याप्तमिति । तत्राऽपि पूर्वापरीभूतक्रियाप्रचयप्रतीतेः, अन्यथा कारकसम्बन्धो न स्यादिति भावः । तत्र तदभावमाह *क्त्वान्तेति । आदिना तुमुन् । *क्रियान्तरेण—अन्यक्रियया । पर्यवस्यन्तीति पाठः । साकाङ्क्षेति तदर्थः । अपर्यवस्यन्तीति पाठे अन्तरशब्दो विनाऽर्थः । क्रियामन्तरेणेति वा पाठः । नन्वेवमव्याप्त्यापत्तिरत आह *पचतीति । *सर्वत्र-आख्यातमात्रे । *तथा-क्रियान्तरसाकाङ्क्षा । *तदिति । अन्यक्रियेत्यर्थः । *एवं च—क्रियाप्रधानमित्युक्तौ च । नाकाङ्क्षेत्यस्य व्याख्या *स्वयमेवेति । भुक्त्वेत्यादौ नैवमिति भावः । स्वसिद्धान्ततो विशेषः क्त्वातुमुन्नादावेव अन्यत्र त्वेकवाक्यतैवेत्याह *एतदिति । तद्वार्तिकोक्तलक्षणपक्षे । अपिना प्रागुक्तासिद्धा-

न्तपक्षसमुच्चयः । आख्यातलक्षणाक्रान्तत्वमस्तीत्याह *क्रियान्त- रेति। क्वचिदित्यादिः। आदिना पचामित्यादि । *इतिमिश्रोक्तिसमाप्तौ । सिद्धान्तैकवाक्यतामाह *अत्रेति । वार्तिके इत्यर्थः। निरुक्तसमानार्थमहाभाष्येति पाठः । स्वसिद्धान्ततो विशेषमाह *अत्रेति । वार्त्तिके इत्यर्थः। तद्भाष्यादिसंमतिमप्याह *पञ्चमे इति। तत्राध्याये द्वितीयान्हिके द्वितीयप्रकरणस्याद्ये "प्रकृतादर्थादसंबद्धार्थमर्थान्तरम्" इति सूत्रे इत्यर्थः ।*भाष्येपि–भाष्यादावपि । तत्रहि निग्रहस्थानप्रसङ्गे वादादिकथायां "हेतुतः साध्यसिद्धौ प्रकृतायां वादी साधनं ब्रूयान्नित्यः शब्दो ऽस्पर्शत्वादिति हेतुरिति । अत्रान्तरे सुखादिभिर्व्यभिचारेण हेतोरसामर्थ्यं पश्यन् तत्प्रच्छादनाय प्रसक्तानुप्रसक्त्या तमर्थमुपन्यस्यन्नर्थान्तरेणायं निगृह्यते हेतुर्नाम हिनोतेर्धातोस्तुनि प्रत्यये कृदन्तं पदम् । पदम् च नामाख्यातोपसर्गनिपाता" इत्युक्त्वा तदग्रे "अभिधेयस्य"इत्यादि विशिष्टेत्यन्तमुक्त्वा प्रागुक्तयदुक्तं तदग्रे तदाह *क्रियेति । भुक्तेत्यादावनतिप्रसङ्गाय *धात्वर्थेति । समाहारद्वन्द्वः। मात्रपदेन संख्या ।धात्वर्थः फलविशिष्टव्यापारः। अस्यार्थमाह *तत्रेति । भाष्ये इत्यर्थः । शेषमाह *आख्यातार्थ इति । अनेन पञ्चकं धात्वर्थ इति सूचितम् । *तदर्थः—धात्वर्थेत्यादेरर्थः । एवञ्च क्रियाकालयोगाभिधायित्वे सति तत्पञ्चकाभिधायित्वमाख्यातत्वमिति फलितमिति भुक्तेत्यादौ नातिव्याप्तिः । संख्याकालकारकानभिधानात्। तेन तदपेक्षं क्रियाप्राधान्यमनेनापि सूचितं तदाह *तस्यैवेति। धात्वर्थत्वादेरेवेत्यर्थः । *अत्र–प्रागुपक्रान्ते । एतेन यत्पञ्चमे मिश्रोदयनाभ्यामन्यथोक्तं तदपास्तम् । *तत्रैवेति । "ते विभक्त्यन्ताः पदम्" इति सूत्रविषये एवेत्यर्थः । समानाधिकरणस्थले आह *विशेषणेइति । *अनेन–उक्तेन सर्वेण । द्वितीयलब्धमाह *प्रत्ययेति । आद्यलब्धमाह *विशेषणेति । उक्तेत्यनुषङ्गः । पराशानमाह *एवंचेति । तन्मूलभूतैस्तथा प्रतिपादितत्वे चेत्यर्थः । *प्रथमान्तेति । तदर्थेत्यर्थः । आदिना ऽन्यलभ्यत्वम् । एकत्वम मुख्यत्वम् । तत्र शुष्कत्वं च मुन्याद्यनुभवविरुद्धत्वम् ॥ १२ ॥

पदसमयपरिपालनाय व्याकरणं प्रवृत्तमिति वदता वात्स्यायनेन स्पष्टमेव व्याकरणबोध्योऽर्थ ऐ-

स्वरसमयाविषय इत्युक्तम् ।

एवंचार्वाचीननैयायिकमीमांसकानां व्याकरणातिरिक्तेऽर्थे पचतीत्यादि प्रयुञ्जानानां याज्ञे कर्मणि प्रत्यवायो यज्ञवैगुण्यं च दुर्वारम्, तदतिरिक्ते ऽर्थे तेषामसाधुत्वात् ।

नच निर्मूलमेतदनुशासनम् । "तस्माद्ब्राह्मणेन निष्कारणः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च" इति श्रुतेर्मूलत्वात् ।

पाणिनीयं महाशास्त्रं पदसाधुत्वलक्षणम् ।
सर्वोपकारकं ग्राह्यं कृत्स्नं त्याज्यं न किञ्चन॥ इति–
पराशरोपपुराणाच्च ।

साधुत्वज्ञानविषया सैषा व्याकरणस्मृतिरित्यभियुक्तोक्तेश्च । उक्तवास्यायनोक्तेश्च । शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानेत्यादिना वृद्धैर्व्याकरणस्य शक्तिग्राहकतोक्तेश्च ।

नचासाधुत्वे एषान्ततस्तदर्थबोधो न स्यादिति वाच्यम् । साधुत्वज्ञानस्य बोधकारणत्वाभावात् । असाधुत्वज्ञानस्य तत्प्रतिबन्धकत्वाभावाच्च । क्रियायाः कर्तृकर्मभावेनान्वये ऽपि तदितरकारकत्वेन क्रियान्तरे ऽनन्वयात् । क्रियानाधारकारकत्वेनानन्वयाद्वा लिङ्गसङ्ख्यानन्वयाद्वा असत्त्वरूपत्वं बोध्यम् । यद्वोपमानत्वाभावस्तस्या असत्त्वम् । अत एव रोदितीव पठतीत्यादौ नोपमा । कर्त्रोस्तु न सा । क्रियां प्रति विशेषणत्वात् ।

तदुक्तं सन्सूत्रे भाष्ये "न वै तिङन्तेनोपमानमस्ति"

इति। किं तु तत्र सम्भावनाऽर्थे इवशब्द इति कैयटः। तिङन्तेन शब्देन उपमानबोधो नास्तीति भाष्यार्थः। उपमेयत्वं त्वस्त्येव ब्राह्मणवद् अधीते इत्यादौ तथा प्रतीतेः। तथा "अनद्यतने लुट्"इतिसूत्रे भाष्ये "इयं नु कदा गन्ता येयं पादौ निदधाति"इत्यादावद्यतनभविष्यद्विषये लुट् कथमित्याशङ्क्य गन्तेत्यर्थेनैव तिङन्तेनोपमानमस्तीति दूषयित्वा अनद्यतन इवानद्यतन इति व्याख्यातम्। प्रयोगदर्शनवशाद्गौणे ऽप्यनद्यतने प्रत्यय इति कैयटः। "यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्यादत्ते यमभिचरति श्येनेन"इत्यादौ यथाशब्दस्य भेदकधर्मवद्वाचकतायाः प्रकारवचने थालिति सूत्रस्थाकरसंमतत्वेन यत्प्रकारवत्श्येनकर्तृकानिपत्यादानं तत्प्रकारवद्देवदत्तकर्तृकं रिप्वादानमिति बोधोत्तरमेव धर्मं तत्तयुक्तामादानाक्रियां वा निमित्तीकृत्य उपमानश्येनाभिन्न उपमेयोऽयमिति बोधः। लक्षणामूलशाब्दव्यञ्जनास्थल इवात्रापि बोधद्वयस्य शाब्दत्वम्। यथाशब्दसमभिव्याहारे सर्वत्रैवमेव बोधद्वयम्बोध्यम्। आदावेवोपमानत्वबोधे "न वै तिङन्तेन" इति भाष्यविरोधः। कर्त्रोंस्तु विशेषणत्वान्न प्राथमिकबोधे सा। थालः सादृश्यार्थकत्वे यत्सदृशो हरिस्तत्सदृशो हर इति बोधे ऽपि हरिसदृशो हर इत्यर्थालाभ इति बोध्यम्।

अत एवालङ्कारिका अपि लिम्पतीव तमोऽङ्गानीत्यादावुत्प्रेक्षामेव वदन्ति।

हरिरप्याह—

साध्यस्यापरिनिष्पत्तेः सोऽयमित्यनुपग्रहः ।
तिङन्तैरन्तरेणेवमुपमानं ततो न तैः ।

तिङन्तार्थस्य साध्यत्वादपरिनिष्पत्तेः सिद्धत्वेनाभानात् तदर्थयोरिवमन्तरेण सिंहो माणवक इतिवत् [प]ठति रोदितीवेत्यादौ सोऽयामित्यभिसम्बन्धाभावा[त्]त्तिङन्तार्थो नोपमानं साधरणधर्मान्वयाभावात् । [य]स्य उपमानस्य इवमन्तरेण उपमेयेन सह सोऽयमि[त्]याभिसम्बन्धः तस्य इवसमभिव्याहारे उपमानत्वेन प्रतीतिरित्यङ्गीकारात् ।

ननु रोदितीव पठतीत्यादौ कर्तुरेव तत्त्वं स्यादत आह—

साधनत्वं प्रसिद्धं च तिङ्क्षु सम्बन्धिनां यतः ।
तेनाध्यारोप एव स्यादुपमा तु न कल्पते ॥

सम्बन्धिनाम्, गुणभूतानाम् । अध्यारोप उत्प्रेक्षा । न्यूनत्वोत्कृष्टत्वाभावाच्च नोपमानत्वमित्याह—

न्यूनेषु च समानार्थमुपमानं विधीयते ।
क्रिया चैवाश्रये सर्वा तत्र तत्र समाप्यते ॥
येनैव हेतुना हंसः पततीत्यभिधीयते ।
आतौ तस्य समाप्तत्वादुपमार्थो न विद्यते ॥ इति ।

समानार्थं साधारणधर्मवत् । येनैव हेतुना पक्षादिना । हंस इवाग्निः पततीत्यत्र तु साधनयोरुपमानोपमेयभावो इति हेलाराजः । पचतिकल्पं देवदत्त इत्यादौ आख्यातार्थे देवदत्तस्य विशेषणतेति बोध्यम् ।

नन्वेवं पचति भवतीत्यादौ समानवाक्ये तिङ्ख-

यलाभेन तद्व्यावृत्त्यर्थं "तिङ्ङतिङः" इति सूत्रे ऽतिङ्ग्रहणस्यावश्यकत्वेन तत्प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोध इति चेन्न।

लौकिकैकवाक्यत्वसत्त्वे ऽपि "एकातिङ् वाक्यम्" इति परिभाषितस्यासत्त्वादिति भाष्याशयात्।
लौकवाक्यत्वं च—

सुप्तिङन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता।—

इत्यमरोक्तम्। अत्र वाशब्दश्चेदर्थे। बोध्येति शेषः। कारकान्वितक्रियाबोधकसुप्तिङन्तचय इत्यर्थः। सुप् च तिङ् च सुप्तिङ्, सुब्विशिष्टं तिङ् सुप्तिङ् तयोरेकशेषे चयशब्देन समासः। तेन सुबन्तचयतिङन्तचयसुप्तिङन्तचयानां त्रयाणामपि लाभः। तत्र सुबन्तचयः चैत्रेण शयितव्यमिति। तिङन्तचयः पचति भवतीत्यादि। अन्त्यः चैत्रः पचतीति। क्रियावेत्यनेन निरर्थकपदसमुदायव्यावृत्तिः। सुप्तिङन्तचयपदेन केवलस्य पचतीत्यादेर्व्यावृत्तिः। तस्यापि कर्त्रादिविशिष्टक्रियाबोधकत्वात्। एतदेव एकोद्देश्यकैकविधेयकत्वगर्भमेकवाक्यलक्षणम्।

तदुक्तं हरिणा—

साकाङ्क्षावयवं भेदे परानाकाङ्क्षशब्दकम्।
कर्मप्रधानं गुणवदेकार्थं वाक्यमुच्यते॥ इति।

वाक्यमित्यस्यैकं वाक्यमित्यर्थः। "अर्थैक्यादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्याद्" इति जैमिनिसूत्रात्। गुणवदित्यस्य साक्षात्परंपरया वा यद्विशेषणं तद्वदित्यर्थः।

यत्त्वमरे क्रियावेति लक्षणान्तरमर्थनिष्ठवाक्यत्व-

बोधकमिति । तन्न । "वचोऽशब्दसंज्ञयाम्" इति कुत्वनिषेधेनार्थे वाक्यशब्दाप्रयोगादिति समर्थसूत्रस्थभाष्यप्रदीपोद्द्योते विस्तरः ॥ १३ ॥

(कुं० टी०) *चोपमेति । रोदितीव गायतीत्यत्र तु उत्प्रेक्षा । अत उक्तम्–इवशब्दप्रयोगेऽपि अध्यारोपस्तु विद्यते इति । *तिङन्तेनेति । तिङन्तार्थेनेत्यर्थः । अयं भावः सिद्धरूपतया प्रतीयमानस्यैव वस्तुन इदं तदिति परामर्शयोग्यत्वं भवतीति तदभावान्नोपमानत्वम् । क्रिया हि साध्यस्वभावान्नोक्तपरामर्शयोग्या । तिङन्तेनोपमानोपमेयभावो नास्तीति कैयटे उपमेयशब्दो न युक्त इत्याह *उपमेयत्वं त्वस्त्येवेति । *एवमिति । विलम्बेनेत्यर्थः । *अयम्–प्रयोगः पतनविषयः । *यथाश्येन इति । यद्धर्मवच्छ्येनकर्तृकमादानं तद्धर्मवद्देवदत्तकर्तृकमादानमिति वाक्यार्थे ऽवगते यत्तद्भ्यामुपमानधर्मैक्यं निमित्तीकृत्य श्येनयागयोः सादृश्यं प्रतीयते इति न तत्र क्रिययोरुपमानोपमेयभावः प्रतीयते इति । *लिम्पतीवेति । तमः, अङ्गानि लिम्पति इव अञ्जनमिव वर्षतीति रात्रिवर्णने उत्प्रेक्षैव नोपमा, उपमेयाभावादिति भावः । *साध्यस्येति । अयं भावः–साध्यस्वभावोऽपरिनिष्पन्नार्थस्तिङन्तार्थः । स चोपमेयेन सह सोऽयमित्यभिन्नरूपतया निर्देष्टुं न शक्यते यथा सिंहो माणवक इत्यत्र सोऽयमित्यभेदेनाध्यवसीयते नैवमत्रेत्यन्तरेणेवशब्दमुपमानभावो नास्ति । रोदितीव नृत्यतीत्यादौ तु क्रियायाः साध्यायास्तदसंभवाद् गुणीभूतस्य साधनस्य प्रत्यवमृश्य संबन्धः । यः पचति तस्यापत्यमिति । ननु क्रियायाः स्वतो मा भूदुपमानत्वं साधनद्वारा तु भविष्यतीत्याशङ्क्याह *साधनत्वमिति । तिङन्तवा-

क्यविषये ये संबन्धिन उपादीयन्ते तेषां साध्यार्थापेक्षया साधनत्वं निश्चितम् । तथा च पर्वतं भिनत्तीत्यादौ पर्वतं भिनत्तीवेत्यादि न गम्यते किन्तु संभावितसामर्थ्यं साधनमेवाध्यारोप्य समन्वयो नतु कारकेण, नापि क्रियायामुपमानोपमेयभावोऽस्ति । इत्थमेव इयं तु कदा गन्तेत्यादावध्यारोपः । भविष्यत्सामान्ये भविष्यदनद्यतनत्वेन दीर्घकालतया गमनस्य विवक्षेत्यत्र गन्तृत्वाध्यारोपः । क्रियाया उपमानत्वाभावे युक्त्यन्तरमप्याह *न्यूनेषु चेति। चन्द्र इव मुखमित्यादावुपमानं पूर्णगुणमुपमेयं तु न्यूनगुणं प्रसिद्धं क्रिया तु साधनसाध्या स्वाधारे परिसमाप्या सर्वाऽपि समैवेत्यर्थः । अत्रोदाहरणमाह *येनैवेति । पक्षाभ्याङ्गमिक्रियां साधयन्तो हंसाः पतन्तीत्युच्यन्ते । आतिरपि स्वपक्षाभ्यां तथैव गमिक्रियां निष्पादयन्ती पततीत्यभिधीयते इति प्रत्याश्रयं क्रियायाः परिसमाप्तत्वेन न्यूनाधिकभावाभावः । आतिः पक्षिविशेषः । *प्रत्याख्यानपरेति । तिङन्तद्वये समानवाक्यत्वे तदुक्ते । *परिभाषितेति । अनुदात्तङिद्विधावस्यैव वाक्यस्य ग्रहणात् । तदुक्तं हरिणा—

> निपातादिव्यवस्थार्थं शास्त्रे यत्परिभाषितम् ।
> तस्यातिङ्ग्रहणेनार्थो वाक्यभेदान्न विद्यते ॥ इति ।

आख्यातं सविशेषणमिति लक्षणे ऽप्याख्यातमित्येकत्वस्य विवक्षितत्वम् । सूत्रकारमते तु साकाङ्क्षावयवं भेदे इति मीमांसकमतमाश्रित्य प्राप्तिर्बोध्या । ननु भिन्नवाक्ये "समर्थः पदविधिः" इति परिभाषयैव नातिव्याप्तिरिति चेन्न । शालीनां ते ओदनं दास्यामीत्यत्र शालीनां ते इत्यनयोरसामर्थ्येऽप्यादेशस्येष्टत्वात् । *साकाङ्क्षेति । भेदे विश्लेषे परस्परसाकाङ्क्षं चेदित्यर्थः । अविभागे तु परानाकाङ्क्षाः शब्दाः पदानि यस्मिन् । *कर्मप-

धानम्—क्रियापदप्रधानम् । *गुणवत्-विशेषणविशिष्टम् । *एकार्थम्—एकप्रयोजनकम् ॥ १३ ॥

(क० टी०) विशेषं वक्तुमाह *पदेति । परिपालनायेत्युक्तिस्वारस्यात् । अन्यथा करणायेत्येवं वदेत् । आरम्भे ऽप्युक्तमिदम् । तमेवाह *एवं चेति । तस्य तत्त्वे चेत्यर्थः । प्रागुक्तरीत्या आह *याज्ञे इति । ब्राह्मणेनेत्यादिः श्रुतिपाठः । तस्मादित्यादावपाठः । भाष्ये आगमत्वेन तथैवोल्लेखात् । श्रुत्यर्थ उद्द्योतच्छायाभ्यामवगन्तव्यः । जैमिन्यादेस्त्वत्रातात्पर्यान्न तदुक्तिः साधुत्वनिर्णायिका । तद् ध्वनयन्नाह *पाणिनीयामिति । *उक्तेति । अनुपदमिति भावः । उक्तमेव दार्ढ्यायाह *नचेति । ननु पचतिभवतीत्यादौ क्रियायाः कर्तृत्वादिनाऽन्वये तस्या असत्त्वरूपता भज्येतात आह *क्रियाया इति । ततो लाघवादाह *क्रियानाधारेति । हरिं नमेच्चेत्सुखं यायादित्यादौ हेतुहेतुमद्भावेनान्वयो न क्रियाकारकभावेनेति न दोषः । स्ववाचकधात्वर्थं प्रति तु कर्मत्वान्वयः करणत्वान्वयश्च नासत्त्वरूपताप्रतिबन्धकः । शोभनं पचति ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादौ दर्शनात् । ततोऽपि लाघवादव्ययसाधारणमाह *लिङ्गेति । इदमपि दीक्षिताद्युक्तरीत्या । सिद्धान्तमाह *यद्वोपमानेति । *नोपमेति । अन्यथा तिङन्तोत्तरमिवशब्दश्रवणेन तदर्थस्य साम्यात् । एतेन प्रत्ययोत्तरमिवश्रवणेन धात्वर्थस्य तत्त्वं दुर्लभमित्यपास्तम् । ननु कर्त्रोरेव सा अस्त्वत आह *कर्त्रोस्त्विवाति । *सनिति । "धातोः कर्मणः" इति सूत्रे इत्यर्थः । तत्र हि "आशङ्कायाम्" इति वार्त्तिकप्रत्याख्यानायोक्तस्य "उपमानाद्वा सिद्धम्" इति पक्षान्तरस्य पूर्वाशयखण्डकं "नवै" इति । उपमानोपमेयभावो ऽपि न तद्भाष्याभिमत इत्याह *तिङन्तेनेति । अत एव तथैव प्रतिज्ञातम् । तस्याः सम्प्रदानत्वाद्यभाववद् सादृश्यप्रतियोगित्वस्याप्यभाव इति तद्भावः । स्पष्टं चेदं प्रकाशादौ । उत्प्रेक्षा तत्रेत्याह *किन्त्विवाति । *प्रतीतेरिति । एतेन साधारणधर्माधारत्वरूपं सत्त्वं "तेन तुल्यम्" इति सूत्रे कैयटोक्तमपास्तम् । उपमेये ऽधीत इत्यादौ कारकान्वयानापत्तेः । एतेन रोदितीवेत्यादौ तयोस्तत्सत्वात्तादृशसत्त्वरूपतासत्त्वेन तत्त्वभङ्ग इत्यपास्तम् ।

भाष्यान्तरमाह *तथेति । व्याख्यातमित्यत्रान्वयः। ननु "यथा वै" इत्याद्यर्थवादवाक्ये भिन्ननिष्ठयोरेकधातूपात्तयोरपि क्रिययोरुपमानोपमेयभावदर्शनादिदमसङ्गतमत आह *यथावै श्येनइति । प्रकारशब्देन भेदो, न सादृश्यमित्याह *यथेति । विनिगमनाविरहादाह *वाचकतायाइति । प्रागुक्तरीत्या आह *उपमानेति । अयं व्यञ्जनाजन्यः शाब्द एवेत्याह *लक्षणेति । साहेन्ती सहि सुहअमित्यादाविवेत्यर्थः । *अत्रापि–अभिधामूलव्यञ्जनायामपि । न केवलमत्रैवेत्थमित्याह *यथेति । अन्यथा भाष्यविरोध एवेत्याह *आदावेवेति । *सेति । उपमेत्यर्थः । अनन्तरं तु तत एव न दोषः । तन्नियमस्याभिधाविषयत्वात् । इदमावश्यकमित्याह *थाल इति । *अत एव–तस्या उपमानत्वाभावादेव । अन्यथा साऽपि वाच्या स्यात् । अत्र हरिसंमतिमप्याह *हरिरिति । अग्रे ऽप्युभयत्रायमेव कर्त्ता । अन्त्येतेः पूर्वमुभयत्रापि सम्बन्ध इति हेलाराज इत्यस्येव बहुवचनं प्रयोगभेदाभिप्रायमित्याह *तदर्थयोरिति । अनुपग्रहार्थेऽभीति फलितमाह *तिङन्तार्थ इति । हेतुं विशदयति *साधारणेति । विशेषणत्वान्यहेतुमप्याह *न्यूनेष्विति । आतिर्बलाका । नन्वेवं हंस इवातिरित्यादौ का गतिरत आह *हंसइवेति । पदान्तरवाच्यत्वादिति भावः । ननु स्वसिद्धान्ते ऽपि पचतिकल्पं चैत्रा इत्यादावन्वयो दुरुपपादः । आख्यातस्य धर्मिवाचकत्वे ऽपि कल्पाद्यन्तेन क्रियाविशेष्यकबोधजननेनाभेदस्य बाधात्, भेदेनान्वयस्तु नामार्थयोरव्युत्पन्नो ऽत आह *पचतीति । *आख्यातार्थ–प्रकारभूते कर्त्तरि। अभेदस्यासम्बन्धत्वादाह *विशेषणतेतीति।तस्य विशेष्याकाङ्क्षायाः सत्त्वेन तदन्वयस्यैवौचित्यात् । पचति चैत्र इत्यादाविव नामार्थयोरित्यस्याश्च नामजप्रतीतिविशेष्ययोरभेदेनैवान्वय इत्यर्थो नतु तयोरेवाभेदान्वय इतीति न दोषः । सिद्धान्ते एव शङ्कते *नन्विति । *एवम्—क्रियायाः कर्तृत्वादिनाऽन्वये । एवमपीति पाठे पचतिकल्पमित्यादावदोषेऽपीत्यर्थः । तस्यासत्त्वमिति पाठः । प्रत्यासत्त्या एककर्तृकत्वात्तत्र तस्यैव ग्रहणम् । अन्यथा तदानर्थक्यं चेति भावः । लौकिकैकवाक्यत्वं वक्तुं तद्घटकलक्षणमाह *लौकिकेति । निपातानामनेकार्थत्वादाह *अत्रेति । साकाङ्क्षत्वादाह *बोध्येतीति ।

समुदितार्थमाह *कारकेति । यथाश्रुते न्यूनतापरिहारमाह *सुप्चेति । *तत्र–तेषां मध्ये । *इति–इत्यादि । एवमग्रेऽपि । उभयगतिमाह *क्रियेत्यादि । *निरर्थकेति । घटः कर्मत्वमित्यादेरित्यर्थः । *एतदेव—अमरोक्तमेव । स्योनन्ते इत्यस्य सदनप्रकाशकस्य विभागेन साकाङ्क्षत्वं तस्मिन्त्सीदेत्यस्य सादनप्रकाशकस्य विभागे साकाङ्क्षत्वेऽपि परानाकाङ्क्षशब्दकत्वेनेति नैकवाक्यत्वमित्युभयमुपात्तम् । तत्र परेति स्पष्टार्थम् । तद्विनाऽपि अतिप्रसङ्गाभावात् । अत एवोद्देश्यानेकत्वे विधेयानेकत्वे च वाक्यभेद इति मीमांसकोद्घोषः । *एकार्थम्–एकोद्देश्यकैकविधेयकम् । अत एवाविरोधायाह *वाक्यमित्येति । समर्थसूत्रभाष्यैकवाक्यतया सर्वसंग्रहायाह *गुणवदिति । मुकुटाद्युक्तं खण्डयति *यत्त्विति । वाशब्दस्वारस्यात् । एतेन सुप्तिङन्तचय इत्यनेन सुबन्ततिङन्तचययोर्ग्रहणम् । वाशब्दः समुच्चये । कारकान्वितक्रियाबोधकं घटमानयेत्याद्यपि उभयात्मकं वाक्यमिति द्वितीयार्थ इति रामाश्रमोक्तम्, भाष्यमतेन प्रथमपक्षः, "एकतिङ् वाक्यम्" इति वार्त्तिकमतेनापर इति केनचिदुक्तं चापास्तम् । आद्ये ऽतिप्रसङ्गापत्तेरुक्तत्वात् । द्वितीयस्य भाष्यार्थाज्ञानमूलकत्वात् । तत्रत्यकैयटादेस्तु प्रमाद इत्युद्द्योते स्पष्टम् । तदाह *समर्थेति ॥ १३ ॥

संख्या तु आख्यातार्थाश्रयविशेषणम् । "लः कर्मणि" "तिप्तस्झि" "द्व्येकयोः" इकत्येवाक्यतया एकत्वादिविशिष्टकर्त्रादौ तद्विधानादिति केचित् । परे तु "लः कर्मणि" इत्यादेर्वाक्यैकवाक्यता–लकाराः कर्मादौ भवन्ति तेषां च स्थाने एकत्वादौ तिबादय इत्येवंरूपा । नहि तत्र द्वितीयं कर्मणीत्याद्यास्ति यस्य संख्या विशेषणं स्यात् । आवृत्तौ च न मानम् । तस्मात् संख्याया धात्वर्थे ऽन्वयः । कस्यैकत्वादावित्याकाङ्क्षायामुपस्थितप्रकृत्यर्थस्यैवान्वयौचित्यात् प्रकृत्यर्थगतैकत्वादावित्येवार्थः । एवं च सुप्तिङ्-

विषये तेषामेकरूपता भवति । कर्मणीत्यादेर-पि विधेयं प्रति गुणत्वाद् गुणानां च परार्थत्वा-दिति न्यायेन संख्यया तदसंबन्धात् । कर्मणीत्या-देरपि कस्येत्याकाङ्क्षासत्त्वेन तत्र धात्वर्थान्वयस्य क्लृप्तत्वाच्च । "कर्मणि द्वितीया" इत्यादौ प्रातिपदि-कार्थस्यैव कर्मत्वशक्तिमत्त्वेन कर्मण एकत्वे द्वितीया इत्यादिभाष्यादिग्रन्थानां नासङ्गतिः । स्वप्रकृति-कप्रत्ययवाच्यसाधनगतसङ्ख्यायास्तत्रारोपात् । न द्वित्वादिसङ्ख्याबाधस्तत्र ।

ध्वनितश्चेदं यग्विधायके कैयटेन अथैकपदवाच्य-साधनगतसङ्ख्याश्रयं द्विवचनादीति पक्ष इति वदता ।

अत एव साधने न द्वित्वादिसंशयः । क्रियागत-सङ्ख्यारोपस्य साधनगतसङ्ख्याज्ञाननिमित्तत्वात् । शब्दशक्तिस्वभावाच्च न भिन्नपदवाच्यसाधनगतस-ङ्ख्यायास्तत्रारोपः । अतो न भावे द्विवचनादि । अ-नेकः पचतीत्यादौ साधने ऽप्यारोपितसङ्ख्याया एव तत्र प्रतीतेः । पञ्चकृत्वः पच्यते इत्यादौ पदान्तरसम-भिव्याहारेण सङ्ख्याऽवगमे ऽपि न बहुवचनं लक्ष्या-नुसारेणात्र पदसंस्कारपक्षस्यैवाश्रयणात् । धातुना च स्वतो निवृत्तभेदैव क्रियोच्यते ।

तदुक्तं हरिणा—

एकत्वे ऽपि क्रियाख्याते साधनाश्रयसङ्ख्यया ।
भिद्यते न तु लिङ्गाख्यो भेदस्तत्र तदाश्रयः ॥ इति ।

अत्र हेलाराजः एकपदोपात्तकर्तृकर्मलक्षणसाध-नाधारकद्वित्वबहुत्वाभ्यां पचतः पचन्ति पच्येते पच्य-

न्ते इति क्रिया विशेष्यते। नहि द्विबहुसाधनसाध्यत्वं प्रतीयते क्रियायाः । एवं तद्गतलिङ्गयोगो न । शब्दार्थप्रतीतेः स्वाभाविकत्वेन युक्त्यगम्यत्वात् ।

अत एव 'देवदत्तः पचति' इत्यादौ द्रव्येण क्रियायाः सामानाधिकरण्यम् ।

अत एव द्रव्यवादिना आख्यातार्थो ऽपि द्रव्यमिति स्वीकार इति ।

तथा 'सम्बन्धाज्ज्ञातभेदो ऽयम्' इति हरिकारिकाप्रतीकमुपादाय यथाऽऽख्याते प्रत्ययवाच्यकारकभेदे तत्सम्बन्धाद्धात्वर्थक्रियाया अपि भेदः प्रतीयते यथा पचतः पचन्तीति इति पुञ्जराजः ।

अत एव 'घटपटौ न स्तः' इत्यादौ व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतीतिरिति सङ्गच्छते ॥ १४ ॥

(कुं० टी०) *आख्यातार्थाश्रयेति । कर्मधारयः । ननु क्रियाया एकत्वाद् द्विवचनाद्यनापत्तिरत आह *स्वप्रकृतिकेति । स्वं धातुः । कर्त्रादिगतसंख्याया धात्वर्थे आरोप इत्यर्थः । *कैयटेनेति यदुक्तं तदनुवदति *अथैकेति । अयं भावः—क्रियाया एकत्वाद् द्विवचनादि न प्राप्नोति साधनभेदात् क्रियाभेदमाश्रित्य द्विवचनाद्युपपादने तु भावार्थकेऽपि तदापत्तिः। अथैकपदवाच्यसाधनसंख्याश्रयं द्विवचनादीति चेत् पाकौ इत्यादि न स्यात् । साधनस्य घञाऽनभिधानादिति । ननु धात्वर्थे संख्यारोपे बीजाभाव इत्यत आह *साधनेपीति ।

---

(१) तेन हीति पाठः पुस्तकान्तरे ।

*आख्यातार्थोऽपि द्रव्यमिति । क्रियाविशिष्टः कर्त्रादिरेवा-ख्यातार्थ इत्यर्थः । *संबन्धादिति । कर्तृभेदे सति क्रियाया अपि भेदः प्रतीयते । वस्तुतस्तु न भेदः । अत एव पक्त्वौदनं भुङ्क्ते इत्यत्र समानकर्तृकत्वमुपपन्नम् । *व्यासज्यवृत्तीति । उभयत्वावच्छिन्नेत्यर्थः ॥ १४ ॥

(क० टी०) *केचित्—दीक्षितभूषणकृदादयः । सिद्धान्त-माह *परेत्विति । *वाक्यतेति । तयोर्द्व्येकयोरित्यादीनाम् । ननु सुब्विषये न प्रकृत्यर्थगतैकत्वादावित्यर्थः किन्तु सा-काङ्क्षतया सम्भवेन च कर्मगतैकत्वादावित्यर्थ इति कथमे-करूपताऽत आह *कर्मणीत्यादेरपीति । तथा च तत्र तथैवान्वय इत्येकरूपतैवेति भावः । प्रकृते तत्रान्वये साधकान्तरमाह *क-र्मणीत्यादेरपीति । *तत्र—कर्मादौ । ननु सुब्विषये गुणानामिति न्यायेन तदसम्बन्धेन तथैवान्वये कर्मण एकत्वादौ द्वितीयेत्या-दिभाष्यविरोधोऽत आह *कर्मणीति । कर्मादिशब्दस्तत्र शक्ति-मत्परो न तु शक्तिपरः । सच प्रकृत्यर्थ एवेति न दोष इति भावः । *एकत्वे-एकत्वादौ । ननु वक्ष्यमाणरीत्या द्वित्वादेस्तत्र बाधात्कथं तदन्वयस्तत्रात आह *स्वेति । स्वं धातुः । वाच्यान्तसाधनविशेषणे-नातिप्रसङ्गनिरासः । *तत्र-धात्वर्थे । *वदतेति । वदता कैय-टेनेत्याद्यन्वयः । कर्माणि सर्ववचनानि भावे त्वेकवचनमेव केनैतदेकं भवतीति भाष्यीयप्रश्नाशयः । पक्षान्तरं तु न सदोषमिदानीमुक्तं तेन । अत एवेत्यस्यार्थं सूचयन्नाह *क्रियागतेति । *साधनेति । बहुव्रीहिः । ननु तद्वत् भिन्नपदवाच्यसाधनगतसङ्ख्यारोपोऽपि कुतो नेति भावा-ख्याते दोषोऽत आह *शब्देति । *चस्त्वर्थे । ननु साधनगताना-रोपितसङ्ख्याप्रतीतिसम्भवे किमर्थमारोपिततत्प्रतीतिस्वीकारो ऽत आह *अनेकइति । आरोपे निमित्ताभावादेवाह *पञ्चकृत्व-इति । अन्तरङ्गत्वाज्जातसंस्कारस्य तेन बाधायोग इति भावः । ननु एवमपि वाक्यसंस्कारपक्षे दोष एवात आह *लक्ष्येति । एकत्वं तु क्रियायां स्वतो न त्वारोपितमित्याह *धातुनाचेति । *शब्दा-र्थेति । शब्दादर्थप्रतीतेरित्यर्थः । *अत एव-तत्र स्वभावतः तद्ग-

संख्याभानेन पारिभाषिकद्रव्यत्वसत्त्वादेव । अनेन तत्र स्वाभाविकत्वं समर्थितम् । *द्रव्येति । द्रव्यमेवैकः सर्वत्र शब्दार्थ इत्येकशब्दपक्षवादिनामित्यर्थः । *आख्यातार्थः-तिङन्तजन्यप्रतीतिविशेष्यभूतः । इर्यन्तराद्याह *तथेति । दृष्टान्तमाह *यथेति । तमेव विशिष्याह *यथेति । *अतएव-तत्र तदारोपेण तस्यास्तत्त्वेन भानादेव । अन्यथा प्रसज्यप्रतिषेधे क्रियान्वयनियमेनान्यथा दोषेण च तत्र तदभावे तदभावमात्रप्रतीत्या तदसङ्गतिः स्पष्टैव ॥ १४ ॥

यत्र तु भावे लेऽपि संख्यावगमस्तत्र भवत्येव बहुवचनम् यथा हतशायिकाः शय्यन्ते इत्यादौ । तत्र हि यादृशानि हतानां शयनानि तादृशानि शयनानीत्यर्थः । तत्रोपमानबहुत्वेनोपमेयेऽपि तत्प्रतीतिः । अन्यथोपमाने बहुत्वोपादानं व्यर्थं स्यात् ।

नच

संख्यावान्सत्त्वभूतोऽर्थः सर्व एवाभिधीयते ।
भेदाभेदविभागोऽपि लोके संख्यानिबन्धनः॥इति।

संख्यासमुद्देशे हर्युक्तेः कथमसत्त्वभूतक्रियायाः संख्यावत्त्वम् । इदं तादिति सर्वनामपरामर्शयोग्योऽर्थः सत्त्वभूतः । तत्र द्वित्वादि भेदव्यवहारकृत् । एकत्वं चाभेदव्यवहारकृत् ।

नच राजपुरुषादिवृत्तावुपसर्जनार्थे संख्यानवगमात् सर्व एवेत्यनुपपन्नम्, तस्याप्यर्थस्य वाक्ये पृथगुपस्थितौ तदवगमसत्त्वादिति वाच्यम् ।

यथा न्यायनये गुणत्वात् द्रव्यगतयैव संख्याऽऽरोपेण गुणादौ द्वित्वादिव्यवहारस्तथा मम क्रियायामपि तत्सम्भवात् । क्रियायां तद्योग्यत्वव्यवहारश्चानारोपितसर्वसंख्यानाश्रयत्वेन बोध्यः ।

नच न्यायनये गुणादावपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपा गौणी संख्या नतु द्रव्यगताया आरोप इति वाच्यम् ।

अयमेकोऽयमेक इत्यादिबुद्धेरेव तत्रापेक्षाबुद्धित्वेन गुणादौ तस्या अभावात् । एकत्वस्यापि गुणरूपत्वेन गुणादावसम्भवेन तथा बुद्धेरसम्भवात् ।

किञ्चैवं तेनैव द्रव्येऽपि तद्व्यवहारोपपत्तावतिरिक्तसंख्यापदार्थविलयापत्तिः । एवं च तिङर्थप्रकारकबोधे धातुजं ज्ञानं कारणमित्येक एव कार्यकारणभाव इति लाघवम् । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिभङ्गश्च ।

अत एव ङ्याप्सूत्रे भाष्ये तत्सूत्राभावे पचति पश्येत्यादौ तिङन्तात् स्वाद्युत्पत्तिमाशङ्क्य "एकत्वादीनामुक्तत्वान्न" इत्युक्तम् । तव तु तिङा कर्तृगताया उक्तत्वेऽपि क्रियागताया अनुक्त्या तदापत्तिर्दुर्वारा । सुपां प्रकृत्यर्थविशेष्यगतसंख्याभिधायित्वात् ।

तथा रूपप्सूत्रे तिङन्तप्रकृतिकरूपबाद्यन्ते पचतिरूपं पचतोरूपमित्यादौ संख्यालिङ्गाभावादमोऽनुपपत्तिमाशङ्क्य क्रियाप्रधानमाख्यातं क्रिया चैका न द्वित्वादिमती तिङन्ताद्भेदानवगतेः । क्लीबत्वञ्च स्वभावात् । यद्येका पचत इत्यादौ कथं द्विवचनादीत्याशङ्क्य साधनापेक्षं तादित्युक्तम् । तत्र साधनान्वयीति नार्थः । एकत्वं क्रियान्वयि द्वित्वादि साधनान्वयीति

(१) तस्येतिपाठः कलानुरोधी ।

वैरूप्यापत्तेः। तस्मात्साधनगतसंख्यारोपापेक्षमित्यर्थ उचितः ।

यत्त्वनभिहितसूत्रे भाष्ये प्रातिपदिकार्थसूत्रे ऽनुवृत्तमनभिहित इति अन्यस्यासम्भवात्संख्याया एव विशेषणं स्यात्। एवं च पचत्योदनं चैत्र इत्यादावेकत्वात्प्रथमा न स्यादित्युक्तम्। तस्यायं भावः-साधनगतसंख्यारोपानिमित्तत्वेन वस्तुतः साधननामार्थगताया उक्तत्वम्।एकवचनमपि साधने द्वित्वाद्यभावबुद्धिनिमित्तके तदनारोप एव, वक्ष्यमाणयुक्तेः। एवं च तदभावबुद्धौ द्रव्यस्य निस्संख्यत्वाभावेनैकत्वमप्यवगतमेव साधने इतीति न तद्विरोधः। अन्यथा तिङर्थाश्रयगताया उक्तत्वेऽपि चैत्रत्वविशिष्टनामार्थगताया अनुक्तत्वात्तवापि तदसङ्गतिरेव। पचतोरूपमित्यादौ द्विवचनादि तु न। द्वयोरेकस्य बहुषु त्रयाणामित्यादिनिर्देशैः प्रातिपदिकार्थसूत्रे प्रवृत्तिनिमित्तभूतसंख्याबोधकवचनशब्देन च संख्याप्रवृत्तिनिमित्तकेषु "न केवला प्रकृतिः" इति समयस्यानुवादकविभक्त्यैव पालनेऽपि अन्यत्रौत्सर्गिकैकवचनेनैव तत्पालनं लक्ष्यानुसारात् भाष्यप्रामाण्याच्चेति बोध्यम्

एवं च भावे स्वगतैकत्वेनैवैकवचनम्। अन्यथा तव पचति भवति पचतो भवतीत्यादौ भवत्यर्थसङ्ख्यान्वयः क्व स्यात् । "भवतिः पुनर्वर्तमानकालस्थं चैकत्वं च" इति भाष्येण तस्य संख्यार्थकत्वबोधनात्। पचतो भवत इति तु न। आरोपितस्यान्यत्रारोपादर्श-

नात् । तादृशस्यारोपे मानाभावात् । अत्र चेदमेव भाष्यं मानम् ॥ १५ ॥

(कुं० टी०) *यथेति । शयनं शायिका क्रियाविशेषणत्वात् शम् । *संख्यावानिति । इदं तदिति परामर्शयोग्यं द्रव्यम् । तत्सर्वं सङ्ख्याविशेषान्वयार्हम् । द्वित्वेन भेदः, एकत्वेन चाभेद इति तदर्थः । अभिन्नप्रत्ययाविषयत्वरूपस्यैकत्वस्य गुणेऽपि सम्भवादाह *द्वित्वादीति । *तस्या अभावादिति । तादृशबुद्धिविशेषविषयत्वरूपसंख्याया अभावादित्यर्थः । अत्रैव हेतुमाह *एकत्वस्यापीति । एकत्वस्याभावे एकोऽयमिति बुद्धेरप्यसम्भवादित्यर्थः । *तेनैव—तादृशबुद्धिविशेषविषयत्वेनैव । *तद्व्यवहारेति । सङ्ख्याविशेषव्यवहारेत्यर्थः । *विलयापत्तिरिति । अभेदप्रत्ययविषयत्वमेकत्वं भेदप्रत्ययविषयत्वं द्वित्वादीति विभागसम्भवात् । *एकएवेति । तार्किकाणां तु तिङर्थकालस्य धात्वर्थे ऽन्वयः, संख्यायास्तु कर्त्रादाविति भेदः । अत एव तिङर्थस्य कर्त्रादावन्वयाद् व्युत्पत्तेरपि भङ्गः। क्रियायां संख्याबोधार्थं स्वाद्युत्पत्तिः स्यादिति यदुक्तं तत्रैव बीजं दर्शयति *सुपामिति । *क्रियाप्रधानमिति । पश्य मृगो धावतीत्यत्र द्रष्टारं प्रति धावनस्याप्रधानत्वे ऽपि समानपदोपात्तकारकापेक्षया प्राधान्यं तदर्थः । *क्रियाचैकेति । एवं च द्वित्वाद्यभावेन द्विवचनाद्यनुत्पत्तावौत्सर्गिकमेकवचनमिति भावः । नद्वित्वादिमती इत्यत्र हेतुमाह *तिङन्तादिति । *क्लीबत्वं चेति। लिङ्गमशिष्यमिति न्यायात् । *यद्येकेति । क्रियेति शेषः । यद्यपि साधनभेदात् क्रिया भिन्ना संख्याभावादेकत्वमपि चायुक्तं तथाऽपि भेदाभावरूपमेकत्वं बोध्यम् । *साधनापेक्ष-

मिति । साधनगतसंख्याऽऽरोपापेक्षमित्यर्थः । *अन्यस्या-सम्भवादिति । अनभिहिते प्रातिपदिकार्थे इत्यर्थासम्भवात् । *साधनगतेति । साधनगतसंख्यायाः क्रियायामारोपात् आ-रोपमूलभूतायाः साधनगतसंख्याया अपि उक्तत्वमेवेत्यर्थः । ननु पचतः पचन्तीत्यादावनारोपितक्रियाया एकत्वादेकवच-नापत्तिरत आह *एकवचनमपीति । *द्वित्वाद्यभावेति । आ-रोपितद्वित्वादिप्रतीतेरौत्तरकालिकत्वेन पूर्वप्रतीतस्यैकत्वस्य बा-ध इति भावः । *तदभावबुद्धौ—द्वित्वाद्यभावबुद्धौ । ननु द्वौ त्रय इत्यादाविव पचतोरूपमित्यादावप्यनुवादकत्वाद् द्विवचना-दि उचितमित्याशङ्क्याह *द्विवचनादि तु नेति । द्वावित्यादा-वनुवादकविभक्तिप्रयोगे ऽपि पचतोरूपमित्यादावेकवचनादि-लक्ष्यानुसारादेवेत्यर्थः । *क्व स्यादिति । साधने तदन्वये तु पचतो भवति न स्यात् । *करोति पुनरिति । यथा हि किं करो-षि पचामीत्येवं करोतिः पचादीनां सर्वान्पुरुषवचनादीनाचष्टे-नैवं पक्ष्यति भविष्यति पचतो भवत इत्यादिप्रयोगो भवति किन्तु भवतिर्वर्तमानकालमेकत्वमेव चाहेति भाष्यार्थः । यौ पचतः तौ भवत इति तु नार्थः। आख्याते क्रियाया एव प्राधा-न्यात्। तस्मादत्र पच्यर्थ एव भवतेः कर्ता तत्र क्रियायामेव सं-ख्यान्वयः। *आरोपितस्येति। क्रियायामारोपितस्येत्यर्थः॥१८॥

(क० टी०) विशेषमाह *यत्रत्विति । *सङ्ख्येति । एक-त्वान्यसंख्याविशेषेत्यर्थः । अत एवाह *बाह्विति । *इत्या-दावित्यादिनोष्ट्रासिका आस्यन्त इति । तत्र हेतुमाह *तत्रो-पमानेति । *अन्यथा—तेन तत्राप्रतीतौ । यत इति शेषः । लिङ्गादिभेदे उपमाया दुष्टत्वात् । तां विना तत्र गत्यभावात्। साऽत्र लुप्ता बोध्या । तथाच लक्ष्यानुसारेण तत्र वाक्यसं-स्कारपक्षस्यैवाश्रयणेन पदान्तरवाच्यसाधनगतसंख्याया अप्यगत्या

तत्रारोपाङ्गीकार इति तत्साधुत्वम्। एतेन "सार्वधातुके यक्"इति सूत्रस्थोक्तभाष्यप्रयोगादेव तत्र तत् साध्विति भूषणाद्युक्तमपास्तम्। हरेर्ग्रन्थान्तरविरोधं परिहरति *नचेति। यद्यपि प्रागुक्तयद्वेतिसिद्धान्तमते ऽस्य सामञ्जस्यमेव तथापि प्राचीनमते ऽप्यविरोधायायमुपक्षेपः। *सङ्ख्येति। सत्त्वभूतोऽर्थ एव सर्वः संख्यावानभिधीयते लोके इत्यर्थः। अन्यदप्याह *भेदेति। तन्निबन्धन एवेत्यर्थः। उद्देश्यविधेययोर्भेदायाह *इदमिति। अत्रेत्यादिः। ननु भेदस्य तत्त्वेऽपि कथमभेदस्य तत्त्वमत आह *तत्रेति। संख्यानां मध्ये इत्यर्थः। विभागपदार्थमाह *व्यवहारेति। तस्यातन्निबन्धनत्वे ऽपि तद्व्यवहारस्य तन्निबन्धनत्वमिति भावः। सिद्धान्तरीत्येयमाशङ्केत्याह *संख्येति। संख्यासामान्येत्यर्थः।गमकाभावस्थले इति भावः। विशेषं वक्तुं सदृष्टान्तमाह *यथेति। गुणे द्रव्यस्य कारणत्वेन तन्मूलकगुणनिष्ठगुणानङ्गीकारादाह *गुणत्वादिति। *गुणादावित्यादिना कर्मादि। उपक्रमानुरोधेनाह *द्वित्वादीति। एकत्वसत्त्वादाह *सर्वेति। तमेव कथयन् दृष्टान्तासङ्गतिमाह *नचेति।तत्र तदभावे हेतुमाह *एकत्वेति। *अपिना बुद्धिसमुच्चयः। भेदमभ्युपेत्यैवेदम्। वस्तुतो न सा भिन्नेत्याह *किञ्चेवामिति। गुणादौ तादृशसंख्याङ्गीकारे इत्यर्थः। *तेनैव–अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वेनैव। *तादिति। द्वित्वादीत्यर्थः। फलान्तरमप्याह *एवं चेति–संख्याया धात्वर्थेऽन्वये च। अस्योभयत्रान्वयः। *अत एव–तिङर्थसंख्यायास्तत्रान्वयादेव। धातोर्लस्य बाधकस्य सत्त्वादाह *तिङन्तादिति। ननु राजपुरुषमानयेत्यादौ तदन्वयवारणाय स्वाव्यवहितार्थान्वय्यभिधायित्वस्यावश्यकत्वेन सुपामपि युक्तमेव भाष्यमत आह *सुपामिति। अव्ययीभावादौ दोषापत्त्या तथा दुर्वचत्वात् इति भावः। भाष्यान्तरमपि गमकमत आह *तथेति। तत्र तस्यैवेष्टत्वादाह *अमइति। *तिङन्तादिति। स्वत इत्यादि। अत एव भावत्वे न द्विवचनादि। एवं संख्यांशे उक्त्वा लिङ्गांशे आह *क्लीबत्वं चेति। *स्वभावादिति। समाधायेति पाठः। दीक्षितभूषणाद्यभिमतं खण्डयति *तस्येति। भाष्योक्तस्येत्यर्थः। *साधनेति। साधनविशेषेत्यर्थः। उक्तभाष्यान्तरैकवाक्यतालाघवादित आह *उचितइति। अत्र भाष्यान्तरविरोधं परिहरति *यत्त्विति। भाष्ये इत्यस्योक्तमि-

स्यत्रान्वयः । 'संख्या विभक्त्यर्थः' इति पक्षे कर्मादावभिहिते ऽप्य-नभिहितसंख्यायां द्वितीयादिवारणायानभिहितकर्मादिगतैकत्वादौ द्वितीयादय इत्यर्थलाभार्थमनभिहिताधिकार इत्यस्याग्रिममाह *प्रातिपदिकेति । *उक्तत्वादिति । तिङेति शेषः । इदं विरुद्धं तव तिङा नामार्थगतसंख्याया अनुक्तेरिति भावः । *साधनेति । साधनगता या संख्या तस्या धात्वर्थे य आरोपस्तन्निमित्तकत्वस्य धात्वर्थसंख्याया उक्तौ सत्त्वेनैक्यात्साधनत्वेन साधनरूपतिङ-र्थगतसंख्यावत् वस्तुतः साधनं यो नामार्थश्चैत्रत्वादिविशिष्टस्त-द्गताया अप्युक्तत्वमित्यर्थः । अत एव साधने द्वित्वादिसंशयो नेति तात्पर्यम् । नन्वियं युक्तिरेकवचने दुर्वचा । तत्रारोपस्यैवाभा-वात्स्वगतैकत्वमादायैवैकवचनोत्पत्तेः । एवञ्च तदंशे भाष्यविरोध एवात आह *एकेति । कर्मकर्त्राख्याते इत्यादिः । साधने या द्वित्वाद्यभावबुद्धिस्तन्निमित्तको यो धात्वर्थे द्वित्वादेरनारोपस्त-त्रैव भवतीत्यर्थः । अन्यथा धात्वर्थे सर्वत्रैकत्वस्याकाशादिवत्स्वतः सत्त्वेनैकवचनापत्त्याऽत्र द्विवचनादेर्विलयापत्तिस्तस्मात्तत्र सति स्वगतैकत्वमादायैकवचनं न तु तदभावे तन्मात्रमादायेत्येवेन सूचि-तम् । कुत एवमित्यत आह *वक्ष्येति । गौणी मुख्या वेति भाष्यो-क्तयुक्तेरित्यर्थः । नन्वेतावताऽपि प्रकृतसिद्धिः कथमत आह *एवञ्चे-ति । तं विना तदभावे चेत्यर्थः । *तदभावेति । साधने द्वित्वाद्यभा-वेत्यर्थः । लोकासिद्धत्वादाह *द्रव्यस्येति । *साधनेइति । तस्या-स्तत्रावगमे वस्तुतः साधने नामार्थे ऽप्यवगतत्वमेव । यद्यप्यनैक्यत्व-योर्भेदस्तथापि तन्मात्रेण तदभावेनास्यावश्यकत्वेनोक्तरीत्या साध-नत्वेन साधनगतैकत्वस्यावगमावश्यकत्वेन तदभेदान्नामार्थगतमप्य-वगतमेव, अत एव पचतीत्युक्ते साधने एकत्वसंशयो ऽपि न, एकः पचतीतिवदनेकः पचतीत्यस्य दर्शनेन एकत्वस्यारोपानारोपविष-यसंशयसत्त्वे ऽपि तद्विषयत्वं तस्य न उभयत्र एकत्वेनैव भानादिति भावः । *आद्येतिर्भावसमासौ । *अन्यथा—उक्तरीत्यनङ्गीकारे । दीक्षितादिमतेन आह *तिङर्थाश्रयेति । नन्वेवं पचतिरूपमित्यत्र तिङोक्तत्वे ऽप्येकवचनवत्पचतोरूपमित्यादौ द्विवचनादि स्यादत आह *पचतइति । ननु "न केवला" इति समयस्य परिपालनं वक्ष्यमाणं यदि सार्वत्रिकं तर्हि ड्यादिशब्देभ्योऽपि तदापत्तिरत आह

*द्वयोरिति । यत इत्यादिः । "आदशतः संख्याः संख्येये" इत्याद्युक्तेराह *प्रवृत्तीति । संख्येत्यनेनार्थान्तरव्युदासः । *निमित्तकेषु-सर्वेष्विति बोध्यम् । *एवं च-क्रियायां स्वत एकत्वसत्त्वे च । एवेन औत्सर्गिकैकवचननिरासेन तथा प्राचीनग्रन्थानां चिन्त्यत्वं सूचितमित्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । *अन्यथा—स्वगतैकत्वानङ्गीकारे । *तव—भूषणकारादेर्मते । आदिना पचन्ति भवतीत्यादि । ननु तत्र सा नैव तदर्थं औत्सर्गिकैकवचनेन तद्वन्निर्वाहादत आह *भवतिरिति । अनुवर्त्तते इत्यस्यानुषङ्गः । अथ तत्र तदारोप इति चेत् तत्रैव तदनवगमः, अथोक्तसत्त्वं चेत्तर्हि आवश्यकत्वात् द्वित्वादेरप्यारोपोऽस्तु कृतं तत्राश्रयान्वयकृतवैरूप्येणेति भावः । ननु सिद्धान्ते पचत इतिवत्पचतो भवत इति स्यात् वक्ष्यमाणरीत्या, ननु पचतो भवतीत्यत आह *पचतोभवत इति । *तादृशस्य-आरोपितस्य । नन्वत्रापि किं मानमत आह *अत्रेति । *इदमेव-भवतिः पुनरित्युक्तम् भूवादिसूत्रस्थमेव । भाववचनो धातुरिति लक्षणे पचादेर्धातुत्वाप्राप्तिः पूर्वलक्षणे तेषां करोतिसामानाधिकरण्यनिर्देशवदत्र तेषां तदनिर्देशादिति तत्रोपक्रमः ॥ १५ ॥

किञ्च "करोतिः पचादीनां सर्वान् कालान्सर्वाणि वचनान्यनुवर्तते" इत्यत्र भाष्ये श्तिपा निर्देशादिना धात्वर्थे एव कालान्वयवत्संख्यान्वयः स्पष्टमुक्तः । वचनं संख्या । पचत इत्यादौ तु न स्वगतैकत्वप्रयुक्तमेकवचनम् । गौणी मुख्या चोत्तरा संख्या पूर्वसंख्यां बाधते इत्यइउण्सूत्रे भाष्योक्तेः ।

नच किञ्चिदव्ययं विभक्त्यर्थप्रधानं किञ्चित्क्रियाप्रधानम् । उच्चैर्नीचैरित्याद्यम् । हिरुगित्यादि अन्त्यम् । तिबन्तमपि काण्डे इत्यादि विभक्त्यर्थप्रधानं रमते इत्यादि क्रियाप्रधानम् । "नचैतयोरर्थयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगः" इति "तद्धितश्च" इति सूत्रस्थ-

भाष्यविरोध इति वाच्यम् । तत्राव्ययेषु काण्डे इत्यादौ चोभयायोगः, रमते इत्यादौ लिङ्गायोगः इत्यर्थात् । प्रायेणेति च शेषः । अन्यथा हृतशायिकाः शय्यन्ते पचतिरूपमित्यादौ ताभ्यां योगेन तदसंगतेः । अनारोपितैकत्वातिरिक्तसंख्ययाऽयोग इति वा तदर्थः ।

नचैवं "न वै तिङन्तान्येकशेषं प्रयोजयन्ति क्रियाया एकत्वाद्" इति सरूपसूत्रस्थभाष्यासङ्गतिरिति वाच्यम् । स्वतो ऽन्यसंख्याया असत्त्वात् । आरोपितसंख्यामादाय तु नानेकशब्दप्रवृत्तिः ।

अत एव जातिपक्षे सूत्रं प्रत्याख्यातम् । जात्याश्रयगतसंख्याया आरोपे ऽप्यनेकशब्दाप्रवृत्तेः । अन्यथा तदसङ्गतिः स्पष्टैवेत्यदोषात् ।

अत एव "विधिनिमन्त्रण–"इति सूत्रे विध्यादिषु वाच्येषु "लिङि प्रवर्तनाया एकत्वाद् द्विवचनाद्यनापत्तिः" इति दूषणमभिहितं भाष्ये । तेनाहि तिङर्थसंख्याया आख्यातजन्यबोधविशेष्येऽन्वय इति सूचितम् ।

यत्तु कैयटेन कर्त्राद्यर्थानां विधिरूपार्थेन बाधस्तेन न कर्त्रादिगतसङ्ख्यानिबन्धनं द्विवचनादीति तदाशय उक्तः । विरोधाभावात् "लः कर्मणि"इतिसूत्रे ल इति बहुवचनाच्च तदबाध इति सिद्धान्ताशय उक्तः, तन्न । "प्रवर्तनाया एकत्वाद्"इति भाष्यासङ्गतेः । तिबादेरप्यनापत्तेश्च । भावकर्मकर्त्रर्थकलस्यैवात्मनेपदपरस्मैपदविभागेन तद्विधानात् । युष्मदस्मच्छेषसामाना-

धिकरण्याभावेन प्रथमपुरुषाद्यनापत्तेश्च । अर्थनि-
यमे उपपदानियमेऽप्यानियमापत्तेश्च । सिद्धान्ताश-
योऽप्ययुक्तः। अविरोधे ऽपि तक्रेण दधिबाधदर्शनात् ।
"एतावांश्च लः, ल एतेषु साधनेषु यथा स्यात् । या-
वदत्र लग्रहणम्" इति "लः कर्मणि च"इतिसूत्रस्थभा-
ष्येण ल इत्यस्य प्रथमैकवचनान्तताया एव बोधनाच्च।
कर्त्रादिगतसङ्ख्यायाः स्वनिष्ठधात्वर्थे आरोपवत् त-
द्विषयप्रवर्तनायामारोपे न मानमित्याहुः ॥ १६ ॥

(कुं० टी०) *करोतिरिति । कृधात्वर्थे इत्यर्थः। यजातिषु
येयजामहं करोतीतिवत् धात्वर्थनिर्देशे श्तिप् । एवं च क्रि-
यायामेव कालाद्यन्वयो दर्शितः । *सर्वान्कालानिति । यथा
किं करोति पचति, किमकार्षीदपाक्षीदिति प्रयुज्यते, तथा
किं करोषि पचामीति विपरीताऽपि पुरुषानुवृत्तिः सर्वग्रहणे-
न विवक्षिता । भाष्यस्थवचनशब्दस्यार्थमाह *संख्ये-
ति । *गौणीति । "एक एवाकारः" इति पक्षे घटेन तरति
घटिक इत्यत्र आवृत्तिकृतेन द्व्यच्त्वेन एकाच्त्वस्य बाधात्
द्व्यज्लक्षणः ष्ठन् भवति । बाहुक इत्यत्र तु मुख्यं द्व्यच्त्वम् ।
*नचेति । "तद्धितश्चासर्वविभक्तिः" इत्यपहाय "अविभक्तिर-
व्ययम्"इत्येव सूत्रमस्तु शब्दस्वभावाच्चाव्ययमविभक्तिकं भवति।
यथाहि उच्चैरित्यधिकरणप्रधानं सप्तम्यर्थे वर्तमानत्वात् । हिरुक्
पृथगित्यादि तु क्रियामात्रविशेषणत्वात् क्रियाप्रधानम् । हिरुग्दे-
वदत्त इत्यत्रापि तिष्ठतीत्यादिक्रियाऽऽक्षेपः । एवंचानयोरर्थयो-
र्लिङ्गसंख्यायोगाभावाद् उक्तन्यासः सुस्थ इति भाष्यम्। *विरोध
इति । क्रियायां संख्यायोगात् पचतिरूपमित्यादौ च लिङ्गस्या-

पि योगात् । *उभयायोगः—लिङ्गसंख्ययोरयोगः । *अनारोपितेति । अनारोपिता या एकत्वातिरिक्ता संख्या तयेत्यर्थः। *नवैतिङन्तानीति । 'पृथक् सर्वेभ्यो विभक्तावेकशेषः' इति पक्षे द्वन्द्वः प्राप्नोति एकशेषस्तु तिङन्ते सावकाशः, साधनभेदेन क्रियाभेदसम्भवादित्याशङ्क्य भाष्यकार आह *नवैतिङन्तानीति । आख्याते निवृत्तभेदायाः क्रियायाः प्रतिपादनादिति भावः । *स्वतइति । अनारोपितद्वित्वादेरभावादित्यर्थः । आख्यातार्थसंख्यायाः क्रियायामन्वयः क्रियायां द्वित्वादि चारोपितमिति स्वमतानुसारेणाह *जात्याश्रयेति । *अप्रवृत्तेः-अप्राप्तेः । बाध इति स्यादिति शेषः । एवं द्विवचनादि इत्यत्रापि । *तदाशयः—दूषणाशयः । *भावेति । भावाद्यर्थकलकारानुवादेनैवात्मनेपदपरस्मैपदयोर्विधानादित्यर्थः । *अर्थनियमे इति । भावकर्मणोरात्मनेपदमेवेत्याकारके । युष्मदि मध्यम-एवेत्युपपदानियमः । *एतावांश्चेति । परस्मैपदमात्मनेपदं चेति । *लएतेषु इति । एतदर्थं सूत्रमित्यर्थः । *तद्विषयेति । प्रवर्तनाविषयगतसंख्यायाः प्रवर्तनायामारोपाद् द्विवचनादीत्यर्थः । *नमानमिति । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थेति न्यायविरोधादित्यपि बोध्यम् ॥ १६ ॥

एतद्भाष्यप्रसङ्गात्केचिन्मते भाष्यविरोधं सूचयन् सिद्धान्ते साधकान्तरमाह *किञ्चेति । तद्भाष्याव्यवहितप्राक्तनमाह *करोतिरिति। यद्यपि भाष्ये मध्ये सर्वान्पुरुषानित्यपि वर्त्तते तथापि प्रकृते ऽनुपयोगान्नोक्तम् । तिङन्तत्वनिरासायाह *श्तिपेति । आदिना सुः । भवन्मते तु संख्यांशे तदसङ्गतिः स्पष्टैव । तत्रत्यवचनपदार्थमाह *वचनमिति । ननु भाववत्, पचति भवतीत्यादिवच्च पचत इत्यादावपि कुतो नैकवचनमत आह *पचतइति । क्रियायां स्वत एकत्वमारोपितं द्वित्वादीति । सिद्धान्ते शङ्कते *नचेति । सु-

पः पकारेण प्रत्याहारादाह *तिबन्तमपीति । *तत्र-भाष्ये । इत्यर्थादित्यत्रान्वयः । लिङ्गांशे उभयत्र सर्वावश्यकशेषमाह *प्रायेणेति, *चेति । यैः क्रियायां संख्यासामान्याभाव उच्यते तेषां केचिन्मतवादिनामपि शेषावश्यकत्वमित्याह *अन्यथेति । शेषानङ्गीकारे इत्यर्थः । *ताभ्याम्-लिङ्गसंख्याभ्याम् । संख्यांशे प्रकारान्तरमाह *अनारोपितेति । *एवम्-आरोपिताद्वित्वाद्यङ्गीकारे । *एकशेषम्-तदारम्भम् । अत्र हेतुमाह *स्वत इत्यादिनाऽऽदायेत्यन्तेन । असत्त्वादित्यस्य नानेकशब्दप्रयोग इति शेषः । भाष्यतात्पर्यवर्णनमिदम् । *प्रवृत्तिरिति । तावन्मात्रेण तत्कार्यसिद्ध्या विनाऽप्येकशेषेण तन्मूलकल्पने मानाभावादित्यर्थः । अत्र भाष्यसंमतिमाह *अत एवेति । अस्यार्थमाह *जात्येति । *अदोषात्-तत्प्रयुक्तानेकशब्दप्रयोगापत्तिरूपदोषाभावात् । प्राचीनमते दोषान्तरं सूचयन् सिद्धान्ते साधकान्तरमप्याह *अत एवेति । *लिङि—लिङिति पक्षे । *अनापत्तिः—तदभावापत्तिः । अत एवेत्यस्यार्थं सूचयन्नाह *तेनहीति । *तदाशयः-दूषणाशयः । *वचनाच्चेति । तस्य सर्वसंग्राहकत्वादिति भावः । दोषानुपपादकत्वादाह *प्रवर्त्तनाया इति । तेन तद्बाधे आह *तिबादेरिति । एकवचनस्येत्यर्थः । अत्र हेतुमाह *भावेति । तत्र दोषान्तरमाह *युष्मदिति । तिप्तस्झीत्यादिक्रमेणाह *प्रथमेति । लविधावाह *अर्थेति । पुरुषविधावाह *उपपदेति । आद्ये दोषमाह *अविरोध इति । द्वितीये दोषमाह *एतावानिति । *लग्रहणमिति । अन्यथा लग्रहणमित्युचितम् । नन्वेवमारोपेण निर्वाहे दोषस्यैवासङ्गतिरत आह *कर्त्रादीति । सिद्धान्ताशयस्त्वन्यतोऽवगन्तव्यः ॥ १६ ॥

कालान्वयस्तु धात्वर्थव्यापारे, न फले, नापि कारके । तेन व्यापारापगमे विक्लित्तिसत्त्वे पच्यत इति स्यादपाक्षीदिति च न स्यादतीतक्रिये कर्त्तरि च पचतीति स्यादित्यपास्तम् । सत्र द्योत्य एव । विशेषणतया ऽन्वयानुभवात् ।

वर्तमानक्रियावाचकाद्धातोर्लडित्यादि "वर्तमाने लट्" इत्यादेरर्थः । एकधातुप्रकृतिकानेकलडादेशानां शक्तिकल्पने गौरवाच्च । आमवातजडीकृतकलेवरे उत्थानानुकूलयत्नसत्त्वे ऽपि नोत्तिष्ठतीति प्रयोगः । तस्योत्थानोद्देश्यकत्वे ऽपि तत्प्रयोजकत्वाभावात् । अत एव तत्रोत्थानाय यतते इत्येव प्रयोगः । यागपाकाद्युद्देश्यककुण्डमण्डपतण्डुलक्रयणादिव्यापारमादाय यागाद्यर्थं यतते इत्यादिवद्यजतीत्यादिवारणाय प्रयोजकताविशेषस्यैव सम्बन्धतया अभ्युपेयत्वात् ।

तत्राभिमतफलजनने सति तन्निष्पादकसकलव्यापारापगमे भूतत्वम् । फलावच्छिन्नतादृशसकलव्यापारस्य भावित्वे भविष्यत्त्वम् । यावच्चाभिमतफलप्रयोजकक्रियायाः समाप्तिर्न भवति तावद्वर्तमानत्वमित्यनुपदं वक्ष्यामः ।

एवञ्च चैत्रः पचतीत्यादावेकचैत्रकर्तृकैका वर्तमाना पाकक्रियेति बोधः ।

ननु धात्वर्थविशेषणतयैव बोधविषये कर्त्रादौ कथं चैत्र इत्याद्यर्थस्य विशेषणतयाऽन्वय इति चेन्न । सामान्यरूपार्थस्य नियमेन विशेषाकाङ्क्षाबलाद्विशेषणभूतेनापि तेन विशेषणतया तदन्वयात् । यथा नियताकाङ्क्षावशादेव चैत्रेण गतो ग्राम इत्यादौ विशेषणभूतक्रियायां कारकान्वयस्तद्वत् ।

नन्वेवं कर्तुः क्रियान्तरेणापि सम्बन्धः स्यात् । एवञ्च पचति पठतीत्याद्यपि स्यात् । एककर्तृकपाठक्रियाकर्तृकर्तृका पाचिक्रियेति बोधसम्भवादिति चेन्न ।

तदाकाङ्क्षाऽभावात् ।

अत एव क्रियायाः कारकनिरूपिता प्राधान्यता । प्राधान्यभावस्य न भङ्गः । यथा वनिता स्वाकाङ्क्षितं स्नानादिसंस्कारं पत्युः सहते न वनितान्तरसम्बन्धं स्वानाकाङ्क्षितं तद्वत् ।

तण्डुलः पच्यते चैत्रेणेति कर्मलकारे तु एकचैत्राश्रयिका या वर्तमाना भावना तज्जन्यैकतण्डुलाश्रयिका विक्लित्तिरिति फलविशेष्यको बोधः । पक्वस्तण्डुल इत्यादौ फलस्य विशेष्यताया आवश्यकत्वात् ।

अत एव प्रत्ययार्थे साक्षात्प्रकृत्यर्थविशेष्यान्वयित्वस्य सर्वत्र क्लृप्तस्य न त्यागः । अन्वयित्वं विशेष्यतया विशेषणतया वा ।

अत एव कर्तृलकारे न फलविशेष्यको बोधः ।

एतेन कर्मलकारे ऽपि भावनाविशेष्यको बोध इत्यपास्तम् ।

अत एव इष्यते पुत्र इत्यर्थे पुत्रीयतीति न प्रयोगो भिन्नार्थत्वात् । किन्तु पुत्रमिच्छतीत्यत्रार्थ एव । क्यजन्तात्कर्मणि प्रत्ययस्तु दुर्लभो ऽकर्मकत्वादिति स्पष्टं "सुप आत्मनः" इत्यत्र भाष्ये । अन्यथा उभयत्रापि पुत्रकर्मकेच्छानुकूलो व्यापार इति बोधेन भिन्नार्थत्वासङ्गतिः । इच्छानुकूलो व्यापारश्चात्ममनःसंयोगादिरेव । मम त्वेकत्र व्यापारो विशेष्यो ऽपरत्र फलमिति भिन्नार्थत्वं स्पष्टमेव । उक्तञ्च कैयटेन यदा क्रियाफलस्य प्राधान्यं तदा वाक्यमेव—इष्टः पुत्रः इष्यते पुत्र इति, न तु क्यजन्तस्तस्याकर्मकत्वात्क-

र्मणि प्रत्ययानुत्पादादितीति दिक् ।

भावलकारे तु भावनैव विशेष्या। तथैवानुभवात्। तिङ्स्त्वनुवादक एव। कालद्योतकश्च । क्रियाया एकत्वादेकवचनमेवेत्युक्तम् ॥ १७ ॥

(कुं० टी०) *तत्प्रयोजकत्वाभावादिति । तेन यत्नेनोत्थानस्याजननात् । *कथमिति । गुणानां चेति न्यायात् । *सामान्येति । कर्तृसामान्यस्य तद्विशेषचैत्राद्याकाङ्क्षाऽस्तीत्यर्थः । इषधातोरिच्छामात्रमर्थः, आख्यातस्याश्रयत्वे लक्षणेति तार्किकाः, तदयुक्तम्। फलव्यापारोभयवाचकत्वाभावे सकर्मकत्वानापत्तेरिति सूचयितुमाह *इच्छानुकूलो व्यापारश्चेति। *एकत्र–कर्तृलकारे। *स्पष्टमिति । इदं तु बोध्यम्—इष्यते पुत्र इत्यत्र क्यच् न भवति भिन्नार्थत्वात् "यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यते, नासौ जातुचित्प्रत्ययान्तेन गम्यते" इति भाष्यमुपादाय प्रत्ययान्तस्याकर्मकत्वेन कर्मणि प्रत्ययासम्भवादिति कैयटेन व्याख्याततया इष्यते पुत्र इत्यर्थे पुत्रीयते इति न प्रयोग इत्यस्यैव भाष्यार्थस्य न्याय्यत्वात् ॥ १७ ॥

(क० टी०) व्यापार इत्युक्तेर्व्यावर्त्यमाह *फलेइति । आद्यव्यावर्त्यमाह *कारके इति। आद्ये आह *व्यापारेति । द्वितीये आह *अतीतेति । *सच–कालश्च । अत्र सूत्रविरोधं परिहरति *वर्त्तमानेति । ननु तत्त्वेऽपि वाच्यत्वमेवास्तु यथाश्रुतसूत्रानुरोधात्, औपगवादावुपग्वादिवदत आह *एकेति । लस्य प्रयोगेऽश्रवणादाह *लादेशानामिति। नन्वेवं यत्नस्य वर्तमानत्वमादायातिप्रसङ्गोऽत आह *आमेति । *प्रयोजकत्वाभावादिति । तत्प्रयोजकयत्नस्यैव धात्वर्थत्वादिति भावः। *अत एव–तत्प्रयोजकत्वाभावादेव । *तत्र–तादृशकलेवरे पुरुषे । एवेनोत्तिष्ठतीत्यस्य निरासः। ननु तदनुकूलत्वं यथाकथंचिन्नतु विशेषरूपमिति तदुद्देश्यकत्वमादायाति-

प्रसङ्ग इति तथैव प्रयोगे किं नियामकमत आह *यागेति । यथा-संख्यमन्वयः । एतेन धात्वर्थफले एव व्यापारान्वयो नाख्याता-र्थव्यापारे आमवातजडीकृतकलेवरस्य उत्थानानुकूलयत्नसत्त्वेनो-त्तिष्ठतीति प्रयोगापत्तेरिति सिद्धान्तलेशोक्तमपास्तम् । ननु वर्त्तमा-नत्वादि कालगतं न क्रियागतम् । किञ्च तन्नाप्यनतिप्रसक्तं तद् दुर्वच-मिति तथा सूत्रार्थासङ्गतिरत आह *तत्रेति । यस्मिन् व्यापारे इत्य-र्थः। भूतभविष्यद्वर्तमानानामिति भाष्यप्रयोगीयक्रमेणाह *अभिम-तेति । *तादृशेति । अभिमतफलनिष्पादकेत्यर्थः । नन्विदं यद्यप्यनति-प्रसक्तं तथापि कालनिष्ठभेदस्य तत्र कथं सत्त्वमत आह *इत्या-द्यनुपदमिति । कालनिरूपणावसरे इति भावः । *एवं च-काल-देस्तत्रान्वये च । "पदार्थः पदार्थेन"इति न्यायेनाशङ्कते *नन्वि-ति । नित्यसाकाङ्क्षभिन्नाविषयः स न्याय इत्याशयेन समाधत्ते *सामान्येति । इदमन्यत्राप्यावश्यकमित्याह *यथेति । *एवम्-कर्तु-र्विशेषणसम्बन्धस्वीकारे । *क्रियान्तरेणापि । विशेष्यभूतेन । क्रि-याकारकयोस्तत्त्वेन नित्यसाकाङ्क्षत्वात् । इष्टापत्तावाह *एवं चेति । *इत्याद्यपि-एकं वाक्यं स्यादिति भावः । स्वक्रियान्वयसत्त्वादाह *एकेति । *तदेति । क्रियान्तराकाङ्क्षाया अभावादित्यर्थः । तयोर्नि-त्यसाकाङ्क्षत्वेऽपि उपात्तक्रिययैव निराकाङ्क्षत्वादिति भावः । *अत एव-तदाकाङ्क्षाया अभावेन तथाऽन्वयासम्भवादेव । तस्यास्तन्नि-रूपितप्राधान्याभङ्गस्य तदानीमपि सत्त्वान्नशृङ्खयनिवेशः । युक्ति-युक्तं भाष्यादिसंमतं भाष्योक्तमेवाह *तण्डुलइति । कर्मकृत्स-मभिव्याहारे फलव्यापारयोर्व्यत्यासेन बोधावश्यकतया क-र्माख्याते ऽपि तथैवोचितमित्याह *पकइति । *अत एव-तत्र फ-लस्य विशेष्यत्वादेव । साक्षात्सम्बन्धेन तस्य सार्वत्रिकत्वायै-वाह *अन्वयित्वमिति । *अत एव-क्लृप्तोक्तनियमभङ्गापत्तेरेव । दीक्षितभूषणाद्युक्तिं खण्डयति *एतेनेति । उक्तनियमभङ्गप्रसङ्गे-नेत्यर्थः । *भावनेति । एकतण्डुलाभिन्नाश्रयिका या विक्लित्तिस्तद-नुकूला एकचैत्राश्रयिका वर्त्तमाना भावनेत्येवमित्यर्थः । अत्र भाष्यसंमतिमप्याह *अत एवेति । उक्तोऽर्थः । ननु वाक्यवत् क्य-जन्तादपि कर्मणि प्रत्ययोऽस्त्वत आह *क्यजन्तादिति । *अ-न्यथा-फलविशेष्यकबोधस्य तत्रानङ्गीकारे । *भिन्नार्थस्येति ।

तदुक्त्यसङ्गतिरित्यर्थः । ननु तदनुकूलो व्यापारोऽप्रसिद्धः ज्ञाने तदनुकूलत्वसत्त्वे ऽपि तदर्थकत्वमस्य नेष्टमत आह *इच्छेति । आदिना मनोविषयसंयोगः । *एकत्र-कर्तृप्रत्यये । *अपरत्र-कर्मप्रत्यये । कैयटसंमतमपीदमित्याह *उक्तं चेति । विग्रहे फलस्य विशेष्यतया पुत्रीयतीत्यादौ व्यापारस्य विशेष्यतया भिन्नार्थत्वान्न तदर्थे, किन्तु पुत्रमिच्छतीत्यत्रार्थे एव । कर्मणि च फलस्य विशेष्यत्वम् इष्टः पुत्रः, इष्यते पुत्र इत्यादौ सामानाधिकरण्यानुरोधेनाप्यवश्यमङ्गीकार्यम । एतेन कर्मकृदन्ते तथाङ्गीकारे ऽपि कर्माख्याते न तथेत्यपास्तम् । सामानाधिकरण्यान्वयस्याविशिष्टत्वेन वैषम्ये बीजाभावाद् । अत एव भाष्ये इष्टः पुत्रः इष्यते पुत्र इति कृत्तिङोः साम्येनोपादानम् । अन्यथा त्वदुक्तरीत्या वैषम्यात्तदसङ्गतिः । इष्यते पुत्र इत्यत्र समाधानानुक्त्या न्यूनताचेति स्पष्टमेवेति भावः । यद्यप्ययं कैयटः स्वशब्देनोक्तत्वादिति प्रतीके दृश्यते तथापि भिन्नार्थत्वोपपादके "इह भवन्तः" इति मतेऽपि बोध्यः । अत्रैव वा सोऽर्थ उचित इति बोध्यम् । एतेन तदनुयायिनो ऽन्येऽपि तत्र तथा बोधं वदन्तो निरस्ताः । फले प्रधानं व्यापार इति तु कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारपरम् । तन्त्रेणाप्रधानमित्यपि छेदेनोभयपरं वेति न तद्विरोधस्तदाह *इति दिगिति । वैयर्थ्यं परिहरति *कालेति ॥ १७ ॥

अन्ये तु क्रिया सङ्ख्याऽयोग्येति मत्वा औत्सर्गिकमेकवचनम् । सङ्ख्याऽन्वयिकर्तृकर्मणोरप्रतीतेः । मध्यमोत्तमावपि न । तिङ्समानाधिकरणयुष्मदाद्यभावादित्याहुः ।

तदयुक्तमित्युक्तम् ।

अत एवाव्ययेभ्यः संख्याद्यभावाद्वचनानुत्पत्तिमाशङ्क्यौत्सर्गिकमेकवचनमुक्तं भाष्ये न तु भावार्थेभ्यो ऽपि तदनुत्पत्तिमाशङ्क्येति बोध्यम् ।

ननु भावे प्रथमो ऽपि न स्यात् तस्यापि शेषे नि-

ग्रतत्वादिति चेन्न । शेषे इति पदं त्यक्त्वा प्रथमस्यो- त्सर्गताया भाष्ये उक्तत्वेनादोषात् । सूत्रे शेष इत्य- वयुत्यानुवाद इत्याहुः ।

यदा तु सकर्मकाणामपि सौकर्यातिशयविवक्ष- या कर्तृव्यापारत्यागे धातोः फलसमानाधिकरण- व्यापारपरत्वेन फलमात्रपरत्वेन वा कर्मणः कर्तृत्व- विवक्षा तदा कर्मस्थक्रियाणां पच्यादीनां लवाच्यकर्तुः कर्मवद्भावेन पच्यते ओदनः स्वयमेवेति प्रयोगः । अन्येषां तु पश्यति राजेति । विक्रियते, ज्ञानविषयो भवतीति चार्थः । अत्र स्वयमेवेति कर्त्रन्तरनिवृत्तौ तात्पर्यग्राहकम् । नचैकस्य धातोरर्थत्यागपूर्वकमर्था- न्तरे वृत्तौ शब्दार्थसम्बन्धनित्यताहानिरिति वा- च्यम् । धात्वन्तरत्वात् । डुपचष् पाक इत्यादिस्तु त- न्त्रेण निर्देशः ।

तदुक्तम्—

एकदेशे समूहे वा व्यापाराणां पचादयः ।
स्वभावतः प्रवर्तन्ते तुल्यरूपं समाश्रिताः ॥ इति ।

यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषः प्रत्यक्षगम्यस्तत्र कर्मस्था क्रिया । तत्रैव च कर्मवद्भावः । यथा पक्वापक्वत- ण्डुलेषु छिन्नाच्छिन्नकाष्ठेषु । गमिदृश्यादिषु तु नैवम् । नहि गतागतग्रामे दृष्टादृष्टवस्तुनि वा कश्चित्प्रत्यक्ष- गम्यस्तत्कृतविशेषो ऽस्ति । क्वचित्कर्तरि तत्कृतः श्र- मादिरूपो दृश्यत इति कर्तृस्थैव सा । अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तं प्राक् ।

तदयमत्रानुगमः—निर्वर्त्यविकार्यकर्मणि कर्मस्था

प्राप्ये तु नेति । तदुक्तम्—

क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते ।
दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिति कथ्यते ॥ इति ।

निर्वर्त्ये स्वरूपलाभ एव क्रियाकृतो विशेषः । विकार्ये विकाररूप एव सः । आद्यं घटं करोति । अन्त्यं सुवर्णं कुण्डलं करोति, काष्ठं भस्म करोति । अनुमानाद्यथा—पुत्रः सुखं करोतीत्यादौ । सुखरूपलाभो मुखप्रसादादनुमेयः । एतद्रहितं प्राप्यं यथा रविं पश्यतीति । यद्यपि विषदृष्टिसर्पदृष्टे विषज्वालावलीढतारूपो विशेषो दृश्यते, तथाऽपि न सर्वत्र तत्सत्त्वमिति भावः । अत्र वस्तुनो दृश्यस्वभावता आलोको दर्शनयोग्यदेशावस्थितिर्दर्शनकारणं बोध्यमिति दिक् ॥ १८ ॥

(कुं० टी०) *औत्सर्गिकमिति । अयं भावः—प्रत्ययः परो भवत्येवेति नियमार्थं "परश्च" इति सूत्रम् । तेन सुप्तिङ्रहितो न शब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । तेन न पक्तव्यादिशब्दप्रयोगप्रसङ्गः । अत एव "अपदं न प्रयुञ्जीत" इत्युद्घोषः । "द्व्येकयोः" इत्यत्रैकशब्दस्य कैवल्यवाचकस्य ग्रहणादेकत्वाभावे ऽपि पचतिकल्पमित्यादौ तत्सिद्धिः । "न केवला" इत्यस्य च सुप्तिङ्रहितेत्यर्थान्न तिङन्तात्तदापत्तिः । नन्वत्रापि कर्त्रादिगतद्वित्वाद्यारोपेण द्विवचनाद्यापत्तिरत आह *संख्यान्वयीति । *तदनुत्पत्तिम्—एकवचनानुत्पत्तिम् । *अन्येषाम्—कर्तृस्थक्रियाणाम् । ननु स्वयमेवेत्यस्य कर्तृत्वात् शुद्धे कर्मण्येव लकारो ऽस्त्वित्याशङ्क्याह *कर्त्रन्तरेति । *धात्वन्तरत्वादिति । धातूनामनेकार्थत्वमित्यस्याप्ययमेवाशयः । *सुवर्णं कुण्डलं

करोतीति। सुवर्णं विकार्यं कुण्डलं निर्वर्त्यम्। दृश्यादावपि क्रिया-कृतो विशेषो ऽस्तीति शङ्कते *यद्यपीति । *विषदृष्टीति । केषांचित्सर्पाणां दृष्टौ विषम् । इदं तु चिन्त्यते ज्वालादर्शने ऽपि सर्पदर्शनजन्येयमिति कथं ज्ञातुं शक्यमिति । ननु घटादीनां दृश्यता परमाणूनामदृश्यतेति वैषम्ये दर्शनक्रियैव नियामिकेत्याशङ्क्याह *वस्तुन इति। दृश्यत्वं वस्तुस्वभावादित्यर्थः। एवं च रूपमहत्त्वादिविशिष्टस्यैव दर्शनमिति भावः । नन्वेवमन्धकारादावपि प्रत्यक्षापत्तिरत आह *आलोक इति । कारणान्तरमाह *योग्यदेशावस्थितिरिति ॥ १८ ॥

(क० टी०) दीक्षितभूषणाद्युक्तिमाह *अन्येत्विति । अयोग्येतिच्छेदः । असत्त्वभूतत्वात् । *तदिति । भाष्यसंमतस्वगतैकत्वेनैवोपपत्तेरित्यर्थः । अत्र भाष्यान्तरमपि साधकमित्याह *अत एवेति । तथैकवचनस्य सिद्धत्वादेवेत्यर्थः । आदिना कारकम् । एवंव्यवच्छेद्यमेवाह *नत्विति । *शेषे-युष्मदादिभिन्ने तिङ्समानाधिकरणे । नन्वेवं केवलयुष्मदादिसत्त्वे मध्यमादेस्तदभावे प्रथमस्य च चारितार्थ्येन विशेषविहितत्वे ऽपि निरवकाशत्वाभावेनोत्सर्गापवादयोरपि तातङ्न्यायेन समबलत्वात् त्वं च स च पचथ इत्यत्र परत्वात्प्रथमापत्तिरत आह *सूत्रे इति। एतेन पाणिनेरज्ञानमपि निरस्तम् । यदि तु स्वविषयत्वावच्छेदेन स्वेतरबाधस्तदा ऽदृष्टार्थमेव तदित्यरुचिराहुरित्यनेन सूचिता । कर्मकर्तृस्थले 'विशेषमाह *यदात्विति । प्राचाम्मतेनाह *फलेति । सिद्धान्तमतेनाह *फलमिति । *अन्येषाम्—कर्मस्थक्रियभिन्नानाम् । क्रमेणार्थमाह *विक्लिद्यत इति । *चार्थः-अर्थश्च । प्रयोगसमुच्चायकश्चः । ननु स्वयमेवेत्यस्यात्मनेत्यर्थकत्वे तस्यैव रूपान्तरेण कर्तृत्वमिति कर्मण्येव लः स्यादत आह *अत्रेति। *धात्वन्तरेति । अर्थैक्येऽपि शब्दभेदे तत्त्ववदर्थभेदेन शब्दैक्येऽपि तत्त्वादित्यर्थः । नन्वेवं तदनुक्त्या पाणिनेर्न्यूनतापत्तिरत आह *इपचाविति। *तदुक्तम्–हरिणेति शेषः। एवमग्रेऽपि। सिद्धा-

*तमतमेवाह *एकेति । उक्तमेव विशदयति *यत्रेति । तदन्येषु कर्तृस्थक्रियत्वं न सार्वत्रिकं किन्तु काचित्कमित्याह *क्वचिदिति । गन्त्रादावित्यर्थः । नन्वेवं पच्यादावपि कर्त्तर्यपि श्रमादिरूपविशेषसत्त्वात्तत्त्वस्याप्यापत्त्या कथं तन्मात्रप्रयुक्तकर्मवद्भावो ऽत आह *अत्रेति । तत्प्रयुक्तकर्मवद्भावविषये इत्यर्थः । *प्रागिति । धात्वर्थवादे धात्वर्थनिरूपणावसरे विशेषदर्शनं यत्रेत्यादिहरिग्रन्थेनेत्यर्थः । तथा च नेदं तत्त्वनियामकं किन्तु तत्रोक्तमेवेति नात्र दोष इति भावः । तल्लब्धं निष्कृष्टमाह *तदयामेति । *कर्मणीति । जातावेकवचनम् । इदमपि निर्वर्त्यमेवेत्याह *सुखरूपेति । घटादिकं स्वपरप्रत्यक्षविषयः, सुखादिकं तु स्वस्यैव न परस्येत्याह *सुखेति । सिद्धान्ते शङ्कते *यद्यपीति । तादृशतात्पर्यविशेषेत्यर्थः । करणल्युडन्तदर्शनादित्यस्यार्थमाह *अत्रेति । हरिकारिकायामित्यर्थः । तेन पदेनेति भावः । निर्वर्त्यादिलक्षणप्रपञ्चो ऽन्येषामत्रैवान्तर्भावश्च भूषणादौ स्पष्टः । एतेन तथा कर्मस्थक्रियत्वं वदन्तो दीक्षितभूषणादयो निरस्ताः । स्तदाह *इति दिगिति ॥ १८ ॥

ननु को ऽसौ कालो यस्य वर्तमानादिभेदेन त्रैविध्यमिति चेत् ।

उच्यते । प्रकृतेः परिणामस्य विवर्तस्य वाऽतिभङ्गुरस्य विभोः क्षणस्य धारायाः कालत्वात् । तस्यैव क्षणस्य प्रचयविशेषैर्लवपलघटीमुहूर्ताहोरात्रादिद्विपरार्धपर्यन्तव्यवहारः । तेच क्रमिकानेकक्षणावयवका बौद्धाः क्षणसमाहाराः प्रवाहाविच्छेदरूपाः । तत्तत्पानीययन्त्रादिपरिच्छिन्नकिञ्चित्क्षणसमूहपरिच्छिन्ना सूर्यादिक्रिया च निमेषादिपरार्द्धपर्यन्तं तत्तद्भेदानुमापिका । क्षणानां त्वतीन्द्रियतयाऽननुमेयत्वेन चास्मदादीन्प्रत्यहराद्युपाधित्वासम्भवात् । अतीन्द्रियद्रष्टृभिर्योगिभिस्तत्त-

त्क्षणसमूहपरिछिन्नसूर्यक्रियापरिच्छिन्नत्वमहरादीनां ज्ञात्वा तत्तत्कालनियामकत्वेन यन्त्रपानीयपलानां छायादीनां च निर्णयपूर्वकं नियमनात् ।

यद्वा शब्दतन्मात्रपरिणाम एव दिग्वत् कालः । अत एव सांख्यशास्त्रे आकाशत्वेनैव तत्त्वेषु तयोर्गणनं कृतम् ।

भूतादिव्यवहारासाधारणहेतुत्वम्, सकलपरिणामहेतुत्वम्, चिरक्षिप्रव्यवहारहेतुत्वं च लक्षणम् । तदुक्तं "क्षणतत्क्रमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानम्" इति पातञ्जलसूत्रे भाष्ये इतरेतरव्यावृत्ततया सर्ववस्तूनामशेषविशेषैः साक्षात्करणरूपं सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरूपाद् विवेकाज्जायमानं ज्ञानं क्षणतत्क्रमयोः संयमादपि भवति । प्रतिक्षणं सर्ववस्तुपरिणात् । तत्र क्षणो नाम कालस्य तद्वारारूपस्यापकर्षावधिभूतः पूर्वापरांशशून्यः । क्रमस्तु तत्प्रवाहाविच्छेदरूपः । मुहूर्त्ताहोरात्रादयो बुद्धिसमाहारा एव । क्षणिकत्वादत्र वस्तुतस्तन्मिलनासम्भवात् । क्षणस्तु वस्त्वेव प्रकृतेः शब्दतन्मात्रद्वारा परिणामविशेषः । आनन्तर्यरूपक्रमस्य क्षणरूपप्रतियोग्यनुयोगिघटितत्वेन तस्य वस्तुत्वात् । स एवास्माकमस्थिरो न तु पदार्थमात्रमिति बौद्धमताद्विशेष इत्यादि ।

स चायमुक्तः कालो भावमात्रस्योत्पत्तिस्थितिनाशहेतुः । शरदादिरूपेणाम्रादीनां पुष्पफलप्रसवशक्तीः प्रतिबध्नाति, वसन्तादिरूपेण च ता अनुजानातीति तत्त्रितयहेतुता तस्य ।

तत्र जन्महेतुता उक्ता । एवं स्थितिरपि नियतकाला तदधीनैव ।

एवं वृद्धिक्षयनाशाद्यपि तदधीनम् । घटीयन्त्रसदृशीभिर्वसन्तादिप्रवृत्तिभिः सकला मूर्त्तीस्तत्तदवस्थारूपेण प्रतिक्षणं परिणामैः कलयतीति काल इत्युच्यते । क्षणानां क्रमिकत्वात्तस्य क्रमवत्ता । क्रियाभेदादौपाधिकी च तत्तत्क्षणसमूहस्य वसन्ताद्याख्या ।

किं चाक्रमब्रह्मविवर्त्तस्य विश्वस्य यदिदं क्रमेण भासनं तत् कालाख्याविद्याशक्तिकृतमेव । एवमेवाधिकक्षणसमूहापेक्षं चिरम्, अपचितक्षणसन्तानोपाधिकं क्षिप्रमिति चिरक्षिप्रव्यवहारोऽप्याश्रयेनोपपद्यते ।

अत एव रामायणे हिरण्यगर्भदूतत्वेनागतस्य कालस्य रामं प्रति वाक्यम्—

तवाहं पूर्वसद्भावे पुत्रः परपुरञ्जय ।
मायसम्भावितो वीर कालः सर्वसमाहरः ॥ इति ।

पूर्वसद्भावे–सत्तारूपब्रह्मसद्भावे । करिष्यमाणसंसारस्यानुज्ञाप्रतिबन्धाभ्यां सृष्टिस्थितिसंहारनिग्रहानुग्रहनिर्वाहकः कालाख्यो मायायाः परिणाम इति तदर्थ इति दिक् ॥ १९ ॥

(कुं०टी) ननु कालसत्त्वे प्रत्यक्षं न मानम् । नीरूपत्वात् । नाप्यनुमानम्, हेत्वभावात् । न च परत्वापरत्वादिकारणतया तत्सिद्धिः । परत्वापरत्वयोः कालगुणत्वास्वीकारात् । नापि तदसमवायिकारणं कालः । संयोगस्यैवासमवायिकारणत्वात्—इति शङ्कते *ननु कोऽसाविति । अख-

ण्डस्य कालस्य परिच्छेदकत्वासम्भवाद्यैरुपाधिभिः कालभेद-स्तेषामेवातीतादिव्यवहारनियामकत्वे किमतिरिक्तकालेनेति सांख्यमतं निराकरोति *उच्यते इति । वस्तुमात्रस्य प्रकृतिपरिणामत्वात् । *अतिभङ्गुरस्य—शीघ्रनश्वरस्य । विभोरित्यनेन कदाऽप्यविच्छेदः सूचितः । *क्षणधाराया इति । क्षणसमूहस्यासम्भव इत्युक्तम् ।

अत्र तार्किकाः—तपनपरिस्पन्दविशेषेण दिवसमासादिव्यवहारो दृश्यते।तथाहि बहुतरसूर्यक्रियाऽन्तरितजन्मत्वं ज्येष्ठत्वम् । तथा अल्पतरसूर्यक्रियान्तरितजन्मत्वं कनिष्ठत्वम्। तथा च सूर्यक्रियायाः सूर्यसमवेतत्वेन सा पिण्डे न साक्षात्संबन्धेन सम्भवति इति परंपरासंबन्धार्थं तद्घटकतया कालः स्वीकार्यः । सूर्यक्रियायास्तु पिण्डे स्वीकारे 'पिण्डः चलति' इति प्रत्ययापत्तिः । नच विशेषणतासम्बन्धेन पिण्डे सूर्यक्रियावैशिष्ट्यं शङ्क्यम् । स्वरूपसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धे बाधकं विना द्रव्यस्य तदसमवायिनि विशेषणतायाः परम्परासम्बन्धव्याप्तत्वात् । नचाकाश एव सम्बन्धघटकोऽस्त्विति वाच्यम् । घटनिष्ठसूर्यक्रियाविशिष्टं ज्ञानं नाकाशात्मघटितसम्बन्धजन्यं घटनिष्ठक्रियाविशिष्टज्ञानत्वात् । घटः चलतीति विशिष्टज्ञानवद् इति बाधाद् इति । *प्रचयो धाराविशेषः । *द्विपरार्धेति । तदुत्तरं प्रलयोत्पत्तेः । यदुक्तं गुणकिरणावल्ल्यां निमेषस्य चतुर्थो भागः क्षण इति । तन्न । प्रलयक्षणव्यवहारानापत्तेः । क्षणव्यवहाराभावे च तद्घटितप्रलयपरिमाणस्याप्यसिद्धिः । एतेन सूर्यपरिस्पन्दादेरप्युपाधित्वासम्भवो बोध्यः । किं पुनः क्षणसिद्धौ मानम् । न हि क्षणज्ञानं प्रत्यक्षात्मकमस्ति । नापि प्रत्यस्तमितपूर्वापरभावं वस्तु । तादृशे वस्तुनि मानाभावात् । प्रत्यक्षे द्वी-

न्द्रियसंयोगः कारणम्, नच तदुत्तरक्षणे तादृशविषयो ऽस्ति । नाप्यनुमानम् । व्याप्तिग्रहाभावात् । नानाक्षणवर्तिनो घटादय इति व्यवहार एव तत्र मानमिति चेत् । उक्तयुक्त्या क्षणिकस्य प्रत्यक्षाभावेन क्रमिकसंयोगविभागाद्युपाधिसम्बन्धादेव तत्प्रतीतेः । क्षणशब्दप्रयोग एव तत्र मानमिति चेत् । विषये निरूपिते शब्दप्रयोगरूपव्यवहारः व्यवहाराच्च विषयसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयापत्तेः ।

अत एवान्यस्यासाधारणकारणस्याभावात् क्षणशब्दप्रयोग एव तदनुमापक इत्यपास्तम् ।

अत्र वदन्ति—क्षणव्यवहारे व्यवहर्तव्यज्ञानविशेषः कारणम् । तत्र ज्ञानविशेषस्य विषयः कर्म तज्जनितविभागप्रागभावादिश्चोपाधिः । तदुक्तं वल्लभाचार्यैः—

रवेः स्पन्दः क्षणस्तस्य नानाक्षणाविशिष्टता ।
क्रमिनानाविधोपाधिसम्बन्धः परिकीर्त्यते ॥ इति ।

अस्यार्थः—विभागप्रागभावाद्युपाधिविशिष्टो रवेः स्पन्दः क्षणः केवलस्पन्दस्यानेककालवृत्तित्वात् । नन्वेवं रविस्पन्दे कथं क्षणचतुष्टयस्थायित्वव्यवहारः स्वस्मिन् स्वस्यावृत्तेरत आह *तस्येति । क्रमवद्विभागप्रागभावाद्युपाधिचतुष्टयसम्बन्धात् तत्र क्षणव्यवहार औपचारिक इत्यर्थः इति । एतच्चासङ्गतम् । प्रलये सूर्यक्रियायाः परिच्छेदकत्वासम्भवात् । *तेच क्रमिकेति । क्षणेनाप्यनन्तरितः पूर्वापराभावः । ननु क्षणानामाशुविनाशित्वात्कथं क्रमः कथं वा समाहार इत्यत आह *बौद्धाइति । ननु बुद्धिरेका निर्विभागा न क्रमावगाहिनीति कथं तस्याः कालव्यवहारप्रयोजकत्वम् ।

तदुक्तं हरिणा—

तातेभ्यो या जायते बुद्धिरेका सा भागवर्जितेति ।

पदार्थमात्रा एव क्षण इत्यभिप्रेत्योक्तम् ताभ्यइतीति· चेत्सत्यम् । स्वशक्त्यैव बुद्धिः क्रमावगाहिनी भवति । सा हि स्व· शक्त्या भिन्नेव क्रमप्रत्यवमर्शिनीति हरिणोक्तेः । पानीययन्त्रा· दिना क्षणसमूहः परिच्छिद्यते तेन च सूर्यादिक्रिया तद्भेदाच्च कालभेदः स्वतस्तु सूर्यक्रियाया अप्रत्यक्षत्वान्न परिच्छेदकत्वम्। ननु प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारः तस्मात्पञ्चतन्मात्राणि इति सृष्टि· क्रमे कथं कालस्य प्रकृतिपरिणामत्वमत आह *यद्वेति । *आ· काशत्वेनैवेति । "दिक्कालावाकाशादिभ्यः" इति सांख्यसूत्रम् । आकाशादिभूततन्मात्रविशेषौ दिक्कालौ इति तदर्थः । त्रया· णामप्येकारब्धत्वात् स्पर्शादिशून्यत्वाच्चेति भावः । *तदुक्तमि· ति । भाष्ये इत्यत्रान्वयः । *क्षणतत्क्रमयोरिति । अयं पूर्वः क्षणः अयमपर इति क्रमस्य पौर्वापर्यस्य संयमादातिसूक्ष्माणां भेदसाक्षात्कारो विवेको भवतीति तदर्थः । सूत्रमन्यथा व्या· चष्टे *इतरेतरेति । परस्परव्यावृत्ताविशेषैः साक्षात्कारो वि· वेकजं ज्ञानं तद् भवतीत्यर्थः । सत्त्वं बुद्धिसत्त्वं पुरुष आत्मा, अनयोर्विवेकग्रहे सति कैवल्यं भवति । *स एवेति । क्षण एव । *बौद्धमतादिति । बौद्धा हि पदार्थमात्रस्य क्षणिकत्वं वदन्ति प्रतियोगिमात्रस्यैव नाशं प्रति हेतुत्वे लाघवात् । यथा· हि विरुद्धधर्माध्यासाद्घटपटादीनां भेदः, एवं कार्यसमर्थत्वका· र्यासमर्थत्वरूपविरुद्धधर्माध्यासाद्घटादीनामपि परस्परं भेद· सिद्धौ क्षणिकता । सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञा तु बाल्ययौवना· दिभिन्ने सोऽयमितिवत् । नच क्षणिकस्य पुरुषस्य कथं का· लान्तरभाविफलमिति वाच्यम् । पुत्रफलार्थं पितृप्रवृत्ति· वत्तत्सम्भवात् । *भावमात्रस्येति । अस्मन्मते परमाण्वादीना·

मप्यानित्यत्वात् । ननु भावशब्देन पदार्थमात्रग्रहणे प्रागभावे जन्यत्वाभावाद् ध्वंसस्य च नाशाभावाद्व्यभिचार इति चेन्न । अवस्थाविशेषातिरिक्ताभावपदार्थे मानाभावात् ॥ १९ ॥

(कु० टी०) प्रसङ्गात्कालं निरूपयति * नन्वित्यादिना । *परिणामस्येति । विवर्तस्यवेत्यपाठस्तस्येहासम्भवात् । क्षणस्य धारायाः कालत्वमिति पाठः । नन्वतिभङ्गुरस्य कथं विभुत्वमतो *धाराया इत्युक्तम् । एवं च विभुत्वस्यैव विवरणमिदमत एवम् । क्वचित्तत्पाठो ऽपि । कालत्वादित्यपाठः । पञ्चम्यनन्वयात् । प्रचयः–समूहः । *ते–लवादयश्च । अतिभङ्गुरत्वादेव क्रमिकत्वं बौद्धत्वं च । नन्वस्मदादेः कथं तज्ज्ञानमत आह *तत्तादिति । आदिना वालुकायन्त्रादि । किञ्चित्पदं वैवक्षिकपरम् । नन्ववयवक्षणानामेव कुतो न ज्ञापकत्वमत आह *क्षणानांत्विति । तत एवाह *नन्विति । नन्वस्माकं पानीययन्त्रादिपरिच्छेद एव तावत्कथं परिच्छेदकान्तरस्वीकारेऽनवस्थाप्रसङ्गो ऽत आह *अतीन्द्रियेति । *यन्त्रेति । द्वन्द्वः । त्रयाणामित्यर्थः । अत्र मते कालस्य तत्त्वान्तरत्वापत्तेराह *यद्वेति । *तयोः—दिक्कालयोः । तथा च तत्सूत्रम्–“दिक्कालावाकाशादिभ्यः” इति–आकाशादिभूतं यत् शब्दतन्मात्रं तत्परिणामविशेषावित्यर्थः । त्रयाणामप्येकारब्धत्वेन स्पर्शादिराहित्येन चाकाशत्वेनैव तयोस्तत्त्वेषु गणनम् । बहुवचनं तु तन्मात्रव्यक्तिबहुत्वाभिप्रायमिति तद्भावः । नैयायिकोक्तलक्षणमाह *भूतेति । पातञ्जलसंमतलक्षणमाह *सकलेति । सम्भवात्तन्त्रोक्तमन्यदप्याह *चिरेति । अत्र मानमाह *तदुक्तमिति । इत्यादिनेत्यनेनान्वेति । भगवता व्यासेनेति शेषः । ज्ञानस्वरूपमाह *इतरेतरेति । प्राक् सूत्रोक्तविवेकस्वरूपमाह *सत्त्वेति । अपिना सर्वज्ञतासाधकप्रागुक्तसंयमान्तरसमुच्चयः । अनेनास्य सूत्रस्य तदन्यसंयमपरता सूचिता । *परिणामादिति । क्षणेषु तत्क्रमेषु च साक्षात्कृतेषु सर्ववस्तूनां परिणामतत्क्रमयोः साक्षात्कारात्सर्ववस्तूनां विवेकज्ञानं भवतीति भावः । *तत्र—तयोर्मध्ये । भिद्यमानस्य लोष्टादेः परमापकर्षावधिः सत्त्वादिगुणविशेषः परमाणुर्यथा तथा ऽऽह *कालस्येति । *तद्वा·

मप्यानित्यत्वात् । ननु भावशब्देन पदार्थमात्रग्रहणे प्रागभावे जन्यत्वाभावाद् ध्वंसस्य च नाशाभावाद्व्यभिचार इति चेन्न । अवस्थाविशेषातिरिक्ताभावपदार्थे मानाभावात् ॥ १९ ॥

(क० टी०) प्रसङ्गात्कालं निरूपयति *नन्वित्यादिना । *परिणामस्येति । विवर्तस्यवेत्यपाठस्तस्येहासम्भवात् । क्षणस्य धारायाः कालत्वामिति पाठः । नन्वतिभङ्गुरस्य कथं विभुत्वमतो *धाराया इत्युक्तम् । एवं च विभुत्वस्यैव विवरणमिदमत एवम् । क्वचित्तत्पाठो ऽपि । कालत्वादित्यपाठः । पञ्चम्यनन्वयात् । प्रचयः–समूहः । *ते–लवादयश्च । अतिभङ्गुरत्वादेव क्रमिकत्वं बौद्धत्वं च । नन्वस्मदादेः कथं तज्ज्ञानमत आह *तत्तादिति । आदिना वालुकायन्त्रादि । किञ्चित्पदं वैवक्षिकपरम् । नन्ववयवक्षणानामेव कुतो न ज्ञापकत्वमत आह *क्षणानांत्विति । तत एवाह *नन्विति । नन्वस्माकं पानीययन्त्रादिपरिच्छेद एव तावत्कथं परिच्छेदकान्तरस्वीकारेऽनवस्थाप्रसङ्गो ऽत आह *अतीन्द्रियेति । *यन्त्रेति । द्वन्द्वः । त्रयाणामित्यर्थः । अत्र मते कालस्य तत्त्वान्तरत्वापत्तेराह *यद्वेति । *तयोः—दिक्कालयोः । तथा च तत्सूत्रम्–“दिक्कालावाकाशादिभ्यः” इति–आकाशादिभूतं यत् शब्दतन्मात्रं तत्परिणामविशेषावित्यर्थः । त्रयाणामप्येकारब्धत्वेन स्पर्शादिराहित्येन चाकाशत्वेनैव तयोस्तत्त्वेषु गणनम् । बहुवचनं तु तन्मात्रव्यक्तिबहुत्वाभिप्रायमिति तद्भावः । नैयायिकोक्तलक्षणमाह *भूतेति । पातञ्जलसंमतलक्षणमाह *सकलेति । सम्भवात्तन्त्रोक्तमन्यदप्याह *चिरेति । अत्र मानमाह *तदुक्तमिति । इत्यादिनेत्यनेनान्वेति । भगवता व्यासेनेति शेषः । ज्ञानस्वरूपमाह *इतरेतरेति । प्राक् सूत्रोक्तविवेकस्वरूपमाह *सत्त्वेति । अपिना सर्वज्ञतासाधकप्रागुक्तसंयमान्तरसमुच्चयः । अनेनास्य सूत्रस्य तदन्यसंयमपरता सूचिता । *परिणामादिति । क्षणेषु तत्क्रमेषु च साक्षात्कृतेषु सर्ववस्तूनां परिणामतत्क्रमयोः साक्षात्कारात्सर्ववस्तूनां विवेकज्ञानं भवतीति भावः । *तत्र—तयोर्मध्ये । भिद्यमानस्य लोष्टादेः परमापकर्षावधिः सत्त्वादिगुणविशेषः परमाणुर्यथा तथा ऽऽह *कालस्येति । *तद्भा-

इति तद्व्याख्याकृत् । कलाकाष्ठादिरूपेण परिणामप्रदायिनीति मार्कण्डेयो ऽपि । "यद्कालयत्तत्कालस्य कालत्वम्" इति श्रुतिश्च । *तस्य–कालस्य । ननु केवलसन्तानादयो ऽत आह *क्रियेति । अ-स्यात्यन्तावश्यकत्वमाह *किञ्चेति । *अविद्येति । प्रकृतेः शब्द-तन्मात्रद्वारा परिणामविशेषेत्यर्थः । तृतीयलक्षणमुपपादयति *एव-मेवेति । तद्वदेवेत्यर्थः । तत्तत्स्वभावादिना तन्निर्वाहेऽपि क्लेश एवे-त्याह *आञ्जस्येनेति । *अत एव–जन्योक्तरूपकालसत्त्वादेव । सर्वे-त्यस्यार्थमाह *करिष्येति । उक्तरीत्येति भावः । *दिगिति । दिगर्थस्तु तदुक्तमित्यादिनोक्त एव ॥ १९ ॥

यत्तु प्रसिद्धपरिमाणा सूर्यक्रियैव क्रियान्तरपरि-च्छेदहेतुत्वात् कालः, कालत्वेनैव रूपेण तस्याः कालिकसंबन्धावच्छिन्नाधारतावत्त्वेन 'एतत्क्रियायां घटः' इति न प्रयोग इति ।

तन्न । क्रियायास्त्रिक्षणावस्थायित्वेन क्षणव्यवहा-रानापत्तेः । नचोत्तरदेशसंयोगावच्छिन्नक्रिया क्षण इति वाच्यम् । विशिष्टक्रियाया विशेष्यविशेषणत-त्संबन्धरूपत्वे त्रयाणामपि स्थिरत्वेन क्षणव्यवहारा-सम्भवात् । यदि विशिष्टमतिरिक्तं तर्हि परिभाषा-मात्रमतिरिक्तो न काल इति ।

किञ्चैकक्षणेऽनेकासामुत्तरदेशसंयोगावच्छिन्न-क्रियाणां जायमानत्वेन विनिगमनाविरहात्तावत्तीनां क्षणत्वापत्तौ युगपदनेकक्षणव्यवहारापत्तिः । सूर्यक्रि-यापरिमाणत्वस्यापि क्रियान्तरादौ स्वीकारे ऽनव-स्थापत्तिश्च ।

(१) इयं श्रुतिः कुत्रत्या किमनुपूर्वीकेति स्पष्टं न प्रतीयते ।

एतेनाखण्डो महाकालस्तस्योपाधिभेदादनेकत्व-मित्यपास्तम् ।

नच "वर्तमाने लट्" इतिसूत्रभाष्ये "तस्थुः पर्वताः, स्थास्यन्ति पर्वताः । तिष्ठन्ति पर्वताः, अस्ति आत्मा । एको ह वै नारायण आसीद्" इत्युपपत्तये "भूतभविष्यद्वर्तमानानां राज्ञां याः क्रियास्तास्तिष्ठतेर-धिकरणम्" इत्युक्तम् । यद्यपि पर्वतादेः स्थितिसत्तारू-पा व्यापाराः सदृशावयवत्वाद् दुरवधारभेदा इति तत्र कालभेदाभावस्तथापि राजक्रिया विसदृशसन्तानत-या ऽवधृतभेदा, यथा ऽधिश्रयणादिविसदृशस्वभावा-वयवक्रियाः पाकादयः प्रसिद्धकालभेदा इति सह-चरिताभिः ताभिः पर्वतादिस्थितिर्भिद्यते । राज-क्रियाः पर्वतादिस्थितिभेदकत्वेनाश्रीयन्ते इति तदा-शयः, तदसङ्गतिरिति वाच्यम् । तत्र क्रियापदस्य तत्परिच्छेदककालपरत्वेन तदीयकालस्य पर्वतादि-स्थितावात्मसत्तायां चारोप इत्याशयात् ।

नित्यो विभुरखण्डः काल इति तु न युक्तम् । का-लस्याधिकरणत्वेनैव तत्तत्कार्यं प्रति कारणतयोपा-ध्यनालिङ्गितस्येदानीं घट इत्यादिव्यवहारोपयोग्य-धिकरणत्वासम्भवेनापरिच्छिन्नसूर्यक्रियाया उपाधि-त्वासम्भवेन तत्परिच्छेदकान्तरस्वीकारे ऽनवस्थाप-त्त्या दोषात् । अद्वैतवादे तदसम्भवाच्च ।

अत एव "कालाः परिमाणिना" इति सूत्रे भाष्ये "येन मूर्तीनामुपचयांश्चापचयाश्च लक्ष्यन्ते तं काल-मित्याहुः । तस्यैव हि कया चित् क्रियया युक्तस्याह-

रिति, रात्रिरिति च भवति कथाचित् क्रियया" इति। कया क्रियया आदित्यगत्या । तयैवासकृदावृत्तया मास इति संवत्सर इति च भवतीति । अत्रोपचयादिहेतुत्वेन लक्षितस्यौपाधिकभेदकथनात्स्पष्टमेवाविच्छिन्नक्षणधारारूपत्वमुक्तम् ।

अत एव देवीपुराणे—

विभुर्नित्यो ऽस्थिरः कालो ऽवस्था तस्य तु हेतुता।

इत्युक्तम् । तत्र नित्यत्वमविच्छिन्नधारारूपत्वेन बोध्यम् । अस्थिरत्वेन तु स्पष्टं क्षणरूपतोक्ता। क्षणसमूहरूपश्च स षडिन्द्रियवेद्यः । इदानीं पश्यामि जिघ्रामीत्यादिव्यवहारादित्यलम् ॥ २० ॥

(कुं० टी०) *प्रसिद्धपरिमाणेति । सूर्यक्रियैव दिवसादिव्यवहारात् । रात्रौ तु लोकान्तरवर्तिसूर्यादिक्रियामादाय तद्व्यवहारः । त्रिक्षणावस्थायित्वेनेत्युक्तं दोषं परिहरति *नचोत्तरदेशेति । *विशिष्टक्रियायाः—उत्तरदेशसंयोगावच्छिन्नायाः। *तर्हीति । अतिरिक्तत्वे कालस्यैवातिरिक्तत्वं कुतो नेत्यर्थः। विशेष्यविशेषणयोः सम्बन्ध एव हि वैशिष्ट्यशब्देनोच्यते स चात्र न सम्भवतीत्यर्थः । ननु वैशिष्ट्यं ज्ञानविशेष एव तज्ज्ञानं तत्सामग्र्यधीनं कदाचिदेव भवति । तथा च विजातीयज्ञानविशेषविषयकर्म तज्जन्यविभागप्रागभावौ क्षणशब्दप्रयोगाविषयावित्यरुचेराह *विजेति। *अनेकासामिति । साधनभेदात् । *तस्येति । सूर्यक्रियाया अपि । परिच्छेदकान्तरापेक्षणात् । क्रियाया एव कालत्वं भाष्याल्लभ्यत इत्याशङ्कते *नचेति । *वर्तमानराज्ञामिति । टजापत्तेश्चिन्त्यमेतत् ।

*यद्यपीति । पर्वतादिस्थितीनामेकरूपतयाऽवयवभेदाभावेन साध्यरूपत्वासम्भवे ऽपि राजादिक्रियाणामवयवभेदवत्त्वात् साहचर्यात्पर्वतादिक्रियाणामपि वर्तमानत्वादीत्यर्थः । *सदृशावयवत्वात्—अवयववैलक्षण्याभावात् । *पाकादय इति । पाकादीनामवयवक्रिया विलक्षणा इत्यर्थः । *प्रसिद्धकालेति । भूतादिकालस्तत्र प्रसिद्ध इत्यर्थः । *सहचरिताभिरिति । साहचर्यं कालकृतम् । वैशेषिकमतं निराकरोति *नित्यइत्यनेन । अखण्डः काल इति मते तस्य परिच्छेदकत्वासम्भवात् । "कालाःपरिमाणिना" इति सूत्रमयुक्तमित्याशङ्क्य भाष्यकार आह *येनेति । तृणादीनां कदाचिदुपचयः कदाचिदपचयः कारणान्तराभावे ऽपि यत्कृतः स काल इत्यर्थः । ननु कालस्यैकत्वात्कथमहरादिविभाग इत्यत आह *तस्यैवेति । क्रियाया एकत्वात्तस्या अपि भेदकत्वं नास्तीति पृच्छति *कयेति । *आदित्येति । आदित्यादिसाधनभेदात् क्रियाभेदत औपाधिकः कालभेद इत्यर्थः । *षडिन्द्रियवेद्य इति । अन्यथा चक्षुषा गृहीते ऽपि घटे वर्तमानत्वादिसन्देहः स्यात् । नच रूपाभावात्कालस्याप्रत्यक्षत्वम् । नीरूपस्य रूपस्यापि प्रत्यक्षानापत्तेः । अथ द्रव्यप्रत्यक्षे एव रूपं कारणमिति चेत् । कालभिन्नद्रव्यप्रत्यक्ष एव कारणमस्तु ॥ २० ॥

(क० टी०) "वर्तमाने लट्" इतिसूत्रस्थकैयटभूषणादिमतं दूषयति *यत्त्विति । *क्रियान्तरेति । एतेन कालस्य क्रियारूपत्वे क्रियाभेदाय कालस्त्विति वाक्यपदीयविरोधः, स्वस्य स्वपरिच्छेदकत्वासम्भवादित्यपास्तम् । तादृशसूर्यक्रियारूपकालस्यान्यक्रियापरिच्छेदकत्वसम्भवात् । ननु क्रियाया एव कालत्वे इदानीं घट इतिवदेतत्क्रियायां घट इत्यपि स्यादत आह *कालत्वेनैवेति । क्रिया सूर्यक्रिया।अनतिरेके आह *वि-

शिष्टेति । अभ्युपेत्येदम् । अत्र दोषान्तरमाह *किञ्चेति । *एकक्षणे– तादृशसूर्यक्रियारूपे । *क्रियाणाम्–अस्मदादिगमनानाम् । कैयटाद्यु- क्ते दोषान्तरमाह *सूर्येति । एवं सति सिद्धान्ते तन्मूलतत्रत्यभाष्य- विरोधमाशङ्कते *नचेति । वर्तमानानां राज्ञामिति पाठः । अन्यथा टजापत्तेः । तत्रादौ पूर्वपक्षाशयमाह *यद्यपीति । आदिना आत्मा । अत एवाह *सत्त्वेति । क्रियात्वायाह *सदृशावयवत्वादिति । सिद्धान्ताशयमाह *तथापीति । *राजक्रियेति । भिन्नम् । तत्र दृष्टा- न्तमाह *यथेति । *स्थितिः–स्थित्यादिः । एवमग्रेऽपि । तात्पर्यमाह *राजक्रियाइति । शाब्दत्वायाह *आरोपइति । नैयायिकादिमतं खण्डयति *नित्यइति । *कारणतयेति । अन्यथाऽनुपपत्त्या आव- श्यिकयेत्यर्थः । नच तस्योपाध्यनालिङ्गितस्य जन्यं कंचित्प्रत्यप्य- धिकरणता । इदानीं घट इत्यादिरूपेणैव व्यवहारात् । इदानीमि- त्याद्यखिलव्यवहाराणां खण्डकालमात्रविषयत्वात्, काले इदमिति सामान्यतोऽव्यवहाराच्च, तदाह *उपाध्यनेति । परिच्छिन्नसूर्यक्रिया खण्डकालस्यैवोपाधिः नतु तस्य । अपरिच्छिन्नायास्तु उपाधित्व- मेव न संभवतीत्याह *अपरीति । *दोषादिति । असिद्धेरित्यर्थः । *अत एव–उक्तमतद्वयातिरिक्तप्रागुक्तकालसत्त्वादेव । *असकृदिति । यावदभिमतमिति भावः । अत एवेत्यस्यार्थमाह *अत्रेति । भाष्ये इत्यर्थः । *हेतुत्वेनेति । उपचयापचयहेतुत्वरूपलक्षणलक्षितस्य पश्चादौपाधिकभेदकथनादित्यर्थः । नचैतावताऽस्य क्रियारूपका- लपरत्वाभावे ऽपि वैशेषिकेष्टकालपरत्वाभावो न स्पष्टः, उपच- यादिजनकतोपपत्तये एव "तस्यैव हि" इत्यादि भाष्यप्रवृत्तेरिति वा- च्यम् । अपरिच्छिन्नाया आदित्यगतेस्तदुपाधित्वासम्भवेन तत्प- रिच्छेदकान्तरस्वीकारे ऽनवस्थापत्तेः, मम तु न दोषः किञ्चित्क्षण- समूहपरिच्छिन्नाया अहराद्युपाधित्वस्वीकाराद्, अग्रे प्रागुक्तमेवं । तदेतद् ध्वनयन्नाह *स्पष्टमेवेति । अत्र संमत्यन्तरमाह *अत- एवेति । तस्य तद्रूपत्वादेवेत्यर्थः । विरोधं परिहरन् तदर्थमा- ह *तत्रेति । *धारेति । क्षणेत्यादिः । क्षणरूपस्य व्यवहाराविषय- त्वादाह *क्षणेति । चस्त्वर्थः । *सः–कालः । परोक्तमतद्वये त्वे- तदनुपपत्तिर्भाष्यविरोधश्चेत्यपि दोषो बोध्यस्तदाह *इत्यल- मिति ॥ २० ॥

तत्र वर्तमानत्वं प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियाधिकरण-समयत्वम् ।

तदुक्तं भाष्ये–"न्याय्या त्वेषा वर्तमानकालता आरम्भानपवर्गात्। अवश्यं भुञ्जानो हसति जल्पति पिबति निमिषति च" इति। नान्तरीयकत्वात्तासां न भेदकत्वमिति भुङ्क्ते इत्युपपत्तिः । फलावसानः क्रियासमूहश्च क्रिया । यद्वा तासामपि तदनुकूलत्वेन भुज्यादिधात्वर्थत्वविवक्षेति तद्भात्र इति कैयटः ।

भूतत्वं विद्यमानध्वंसप्रतियोगिसमयत्वम् ।

भविष्यत्त्वं वर्तमानप्रागभावप्रतियोगिसमयत्व-म् । प्रागभावपदव्यवहार्यतायाः क्वचित्स्वीकारा-वश्यकत्वेन स नास्तीत्यसंगतमेव । तदाश्रयस्य तत्तत्कालस्य धात्वर्थव्यापारे ऽन्वय इत्युक्तम् । कालघटितलक्षणादेव भूत इत्यस्यानद्यतन इत्यादि विशेषणम्। अद्यतनभिन्न इत्यादिः तदर्थः । अद्य-तनत्वं च तस्य व्यपदेशिवद्भावेन । अद्यत्ववर्तमा-नत्वादि कालगतामिति "लुङ्" "वर्तमाने लट्" इत्य-नयोर्भाष्ये स्पष्टम् ।

एतेन वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वं भूतत्वम्, प्रारब्धा-परिसमाप्तत्वं वर्तमानत्वम्, वर्तमानप्रागभावप्रतियो-गित्वं भविष्यत्त्वं सकलभावगतम् । कालस्य तु तत्तद्भावोपाधिकं तत्त्वम् । वर्तमानावस्थया गृहीतं घटादिस्वरूपं स्वाधारे काले आरोप्य तत्र वर्तमानत्व-भूतत्वग्रहः । समर्थहेतुसंनिधाने भावित्वे यद्रूपं बुद्धौ निश्चितं तत्प्रातिबिम्बस्य निर्मलादर्शरूपे काले सम्भ-

वाद्विम्बप्रतिबिम्बयोरेकत्वाध्यवसायात्तद्गतं भावित्वं काले आरोप्य तस्य भावित्वमध्यवसाय तदुपाधित-द्भावेषु व्यवह्रियते । तदुक्तम् नित्यो विभुरखण्डः काल इति वैशेषिकमतोपपादने हरिणा—

वस्त्वभिन्नस्य कालस्य व्यवहारे क्रियाकृताः ।
भेदा इमे त्रयः सिद्धा यान्न लोको ऽतिवर्तते ॥

इतीत्यपास्तम् ।

तेषां कालमात्रधर्मत्वाच्च । वर्तमाना क्रियेत्यादि तु तत्कालवृत्तिक्रियेत्याद्यर्थकम् । आदिकर्मविषये प्रकृतः कटं देवदत्तः प्राकार्षीत्कटमित्यादिरवयवगतातीतत्व-स्य समुदाये आरोपेण प्रयोगः । अत एवानेकदिनप्रा-प्यग्रामं जिगमिषुः प्रथमे दिने किञ्चिद्गत्वा ऽऽह 'इद-मद्य गतम्' इति । तद्दिने तत्फलावच्छिन्नगातिक्रियाया असमाप्तावपि यत्किञ्चिद्गतिक्रियाया अतीतत्वेन स-मुदायेऽतीतत्वमादाय तथा प्रयोग इति स्पष्टं "निष्ठा" इति सूत्रे भाष्ये ।

एवं भूतानद्यतनपरोक्षार्थकाल्लिट् । पपाचेत्यादितो बोधे तत्तद्विषयसन्देहानुदयाद् भूतत्वादेरिवानद्यत-नत्वादेरपि बोधाविषयत्वम् । साक्षात्करोमीत्येता-दृशविषयताशालिज्ञानत्वं ज्ञाननिष्ठमपरोक्षत्वम् । त-द्विषयत्वं चार्थनिष्ठम् । तद्भिन्नं च परोक्षत्वम् । तादृशवि-षयता च ज्ञानाकरणकज्ञाने एव । "दशमस्त्वमसि" इत्यादिशब्दजपरोक्षज्ञानसहकृतमनसा 'दशमो ऽह-मस्मि' इति साक्षात्कारो न तु ततः शब्दादेव सः ।

अत एव "तत्त्वमसि" इत्यादिशास्त्राचार्योपदेशः,

"शमदमादिसंस्कृतं मन आत्मदर्शने कारणम्" इति गीताभाष्ये उक्तम् ।

ननु साध्यत्वेनाभिधीयमानो गुणभूतावयवः क्रमिकव्यापाराणामेकफलजनकत्वविषयैकबुद्ध्या विषयीकृतः समूहः क्रिया । तत्रावयवानां मेलनाभावेन समुदायो ऽप्रत्यक्ष एव ।

किञ्च पचेर्यथोदकसेचनादयोऽवयवास्तथा तेषामप्यन्ये ऽवयवा इति ते ऽपि समूहरूपा एव । यस्तु क्षणरूपो ऽवयवः स तु शुद्धो न धातुवाच्यः किंत्ववयवसमूहात्मनैव आश्रितक्रमरूपत्वात्तद्वाच्यस्य । एवं च सदसद्रूपा क्रिया न सद्वस्तुविषयेन्द्रियग्राह्या ।

तदुक्तम्—

क्रमात्सदसतां तेषामात्मानो न समूहिनाम् ।
सद्वस्तुविषयैर्याति सम्बन्धं चक्षुरादिभिः ॥ इति ॥ २१ ॥

(कुं० टी०) आरम्भेति । कर्मणि घञ् । *आरब्धस्यानपवर्गात्—आसमाप्तेर्वर्तमानत्वमित्यर्थः । यत्र तु स्वयं वर्तमानत्वं भवान्मन्यते मोदते इत्यादौ तत्रापि व्यवधानमस्तीत्याह *अवश्यमिति । *पठेति । पठतीत्यादौ भोजनादेरपि पाठानुकूलत्वेन पठधात्वर्थत्वमेवेति न व्यवधायकत्वमित्यर्थः । *भविष्यत्त्वमिति । वर्तमानप्रागभावेति कर्मधारयः । ननु वर्तमानकालोत्पत्तिकत्वमेव भविष्यत्त्वमस्तु किं प्रागभावस्वीकारेण । नचोत्पन्नस्य पुनरुत्पादवारणाय तत्स्वीकार इति वाच्यम् । जन्यद्रव्यं प्रति बाध्यसमवायेन द्रव्यस्य प्रतिबन्धकत्वम् अनन्तप्रागभावकल्पनापेक्षया एकप्रतिबन्धकत्वस्यैव युक्तत्वादित्याशङ्क्याह *स्वीकारावश्यकत्वेनेति । *एतेनेति ।

कालगतत्वसाधनेनेत्यर्थः। ननु विद्यमाने घटे कथं श्याम आसीत् रक्तो भविष्यतीत्यादिप्रत्यय इति चेत् । रूपगतभविष्यत्त्वादेर्घटे आरोपात् भावकार्यगतमेव वर्तमानत्वादि काले आरोप्यत इत्यर्थः । *तत्त्वम्—वर्तमानत्वादि । *आरोप्यत इति । आधाराधेययोः कालघटयोरैक्यारोपेण घटादिवर्तमानत्वादि काले आरोप्यत इत्यर्थः । *समर्थहेत्विति । एतच्च भावित्वे साधकम् । यद्रूपं यद्वस्तुनि तत् प्रतिबिम्बस्येति बौद्धभाविप्रतिबिम्बत्वं घटे भविष्यत्त्वमित्यर्थः । *निर्मलादर्शेति । निर्मल आदर्शः दर्पणं तत्सदृशकालेत्यर्थः । *अपास्तमिति । अत एव क्रियाभेदायकालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिकेति हरिणा कालस्यैव क्रियाभेदकत्वमुक्तम् । *अवयवगतेति । अवयवे क्रियात्वमारोप्य तदतीतत्वादेव तन्निष्ठतेत्यर्थः ।

तदुक्तं हरिणा—

समूहः स तथाभूतः प्रतिभेदं समूहिषु ।
समाप्यते ततस्तेन कालभेदस्य सम्भवः ॥ इति ।

प्रतिभेदं प्रत्यवयवं समहिषु अवयवेषु समाप्यते आरोप्यते । *ज्ञानाकरणकेति । एतच्च प्रत्यक्षलक्षणम् । तथाहि—अनुमितौ व्याप्तिज्ञानं करणमुपमितौ सादृश्यज्ञानं शाब्दबोधे पदज्ञानमिति तद्भिन्नं प्रत्यक्षम् । *ज्ञाननिष्ठमिति । प्रत्यक्षत्वं ज्ञानगतमेव, तद्विषयत्वादर्थोऽपि प्रत्यक्ष इत्यर्थः । विषयज्ञानयोरनुगतस्य प्रत्यक्षलक्षणस्याभावान्न घटादेः प्रत्यक्षत्वमिति भावः । *तादृशविषयता—साक्षात्करोमीत्येतादृशविशिष्टविषयता । ननु दशमस्त्वमसि तत्त्वमसीत्यादिवाक्यार्थज्ञानजन्ये दशमोऽहमिति साक्षात्कारे ज्ञानाकरणकप्रत्यक्षलक्षणाव्याप्तिः । नचेन्द्रियजन्यत्वाभावादस्य प्रत्यक्षत्वाभावः शङ्क्यः । प्रत्यक्षे इन्द्रियजन्यतायाः

प्रयोजकत्वस्य अन्यत्र निराकृतत्वात् । नच निमीलिताक्षस्यापि त्वग्व्यापारदर्शनादन्तःकरणमेवापरोक्षज्ञानं जनयतीति वाच्यम् । शब्दश्रवणात्प्रागपि तत्प्रसङ्गात् । नन्वत्र शब्दोऽपि सहकारी । घटादिप्रत्यक्षे शब्दस्य सहकारित्वादर्शनात् । नच तज्ज्ञानं परोक्षं शङ्क्यम् । अविद्यादेरनिवृत्तिप्रसङ्गादित्यत आह *मनसेति । नन्वेवं "यन् मनसा न मनुते" इति श्रुतिविरोध इति चेत् । न । तस्य संस्कृतमनोविषयत्वात् । अत एव "दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या" इति स्मृतिः । *तेषामपि-अवयवानामपि । *क्रमादिति । तेषां समूहिनामात्मानश्चक्षुरादिभिः संबन्धं न यान्ति । अत्रैव हेतुगर्भं विशेषणम् *सद्वस्तुविषयैरिति । क्षणरूपादपि मुख्यावयवत्वस्य क्षणरूपतायां विश्रान्तत्वादिति भावः ॥ २१ ॥

(क० टी०) एवं कालं निरूप्य सूत्रोपयोगितद्भेदत्रयमाह *तत्रेति । काले इत्यर्थः । पूर्वत्र तु क्रियागतमुक्तमिति भेदः । कैयटमाह *नेति । तत्र हेतुतदनपवर्गमाह *फलेति । चो यत इत्यर्थे । अत एवारब्धाध्ययनस्य तदसमाप्तौ मध्ये भोजनादिकरणकाले ऽनध्ययनेऽप्यधीमह इति प्रयोगोपपत्तिः । प्रागभावानङ्गीकारे शब्दप्रयोगाधिकरणकालध्वंसाधिकरणसमयत्वं भविष्यत्त्वमिति केचित्तन्नेत्याह *प्रागभावेति । तदङ्गीकार इत्यस्यातिरिक्ततदनङ्गीकार इत्येवार्थ इति भावः । विशेषं वक्तुमनुवदति *तदेति । वर्तमानत्वाश्रयस्येत्यर्थः । धात्वर्थेत्यनेन समूहरूपता सूचिता । वृत्तिसम्बन्धेनेति भावः । नन्वनद्यतनत्वमन्यत्रापि कुतो नात आह *अद्यतनेति । *हि—यतः । अद्यतनत्वं च कालगतमेवेति तदपि तन्निष्ठमेवेति भावः । तत्स्वरूपं त्वग्रे स्फुटीभविष्यति । ननु तस्याद्य भव इति व्युत्पत्त्यसम्भवः स्वस्मिन्स्वभवत्वाभावादत आह *अद्येति । सर्वं चेदम् "अनद्यतने लङ्" इति सूत्रभाष्ये । नन्वद्यपदेनान्यस्यैव ग्रहणं कुतो नात आह *अद्यत्वेति । परमतं खण्डयितुमा-

ह *वर्तेति । यथासंख्यमन्वयः । तत्राद्ये ऽपवादनिमित्तेऽपवा-
दस्तदभावे नेति अद्य ह्यो ऽभुङ्क्ष्महीति व्यामिश्रादौ लुङ्वेत्युक्तम् ।
द्वितीयभाष्यं त्वग्रे मूले एव स्फुटम् । नैयायिकादिमतं खण्डय-
ति *एतेनेति । नन्वेवं नित्याखण्डकालस्य तत्त्वं कथमत
आह *कालस्यत्विति । तदेवोपपादयति *कर्त्तेति । *तत्र-
काले । आदिना भूतपरिग्रह इत्याह *भूतत्वेति । एवं भाविष्यति
दुर्वचं तत्स्वरूपासिद्धेः । तत्रान्यथा आह *समर्थेति । *तद्गतं–प्र-
तिबिम्बगतम् । *तस्य–कालस्य । *तदुपेति । कालोपाधिबाह्य-
भावेष्वित्यर्थः । क्रियाग्रहणं भावमात्रोपलक्षणम् । कारिकायाम् इमे
वर्तमानत्वादयः । एतेनेत्यस्यार्थमाह *तेषामिति । वर्त्तमानत्वा-
दीनामित्यर्थः । धर्मत्वादिति पाठः । नन्वेवं वर्त्तमाना क्रिये-
त्यादेः का गतिरत आह *वर्तेति । अनेनैवाशयेन तत्राभिमते-
त्यादिना तत्र भूतत्वादिकमुक्तम् । वर्त्तमानध्वंसेत्याद्यप्येवमेव । त-
दर्थमेवात्रादिपदम् । कचिद्विशेषमाह *आदीति । नच प्रकृत इत्य-
त्रादिकर्मणि निष्ठेति वचनेनादिकर्मणि भूते इत्यर्थकेन सिद्धिरि-
ति वाच्यम् । तत्रैव विषये प्राकार्षीत्कटमिति प्रयोगस्यापीष्टत्वात् ।
तद् ध्वनयन्नाह *प्राकार्षीदिति । अत एवेत्यस्य स्पष्टमित्यत्रान्वयः ।
गतामिति सामान्योक्तौ हेतुमाह *तद्भिन्ने इति । उभयत्राह *तद्भिन्नत्व-
मिति । तद्भिन्नत्वं च परोक्षत्वमित्यपि सूचितम् । नन्वेवं 'दशम-
स्त्वमसि' इत्यादिशाब्दस्यापरोक्षत्वानापत्तिरत आह *दशम इति ।
लिडर्थमाह *एवमिति । यथा वर्त्तमानक्रियार्थकाद्धातोर्लट् तद्वदि-
त्यर्थः । तत्र बीजमाह *पपाचेति । *बोधे–सति । सर्वसंमत्या दृष्टा-
न्ततया आह *भूतत्वादेरिवेति । ननु तत्र परोक्षत्वं किमत आह
*साक्षादिति । प्रयोगवृत्तीत्यादि । अत्र मानमाह *अत एवेति ।
तथाऽर्थाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । आदिना मनननिदिध्यासने । "यन्मनसो
न मनुते" इति श्रुतिस्त्वसंस्कृतमनोविषयेति न तद्विरोधः । "दृश्य-
ते त्वग्र्यया बुद्ध्या" इत्यादिशास्त्रान्तराच्च । तत्राग्र्यत्वं तत्संस्कृतत्व-
मेव । तदेतद् ध्वनयन्नाह *संस्कृतमिति । पर्वताद्यंशे ऽप्यनुमितिः
परोक्षैव । तत्रापरोक्ष्यभ्रमस्तु तदानीन्तनापरोक्षज्ञानाभेदाग्रहात् ।
शब्दज्ञानलिङ्गज्ञानयोरपरोक्षप्रमाहेतुत्वस्य क्लृप्तत्वाच्च । एवं प्र-
त्यभिज्ञायामपि बोध्यम् । तद्विशेषणांशे शङ्कते *नन्वित्यादि-

ना चेन्नेत्यन्तेन । प्रागुक्तमनुवदति *साध्येति । *तयोर्मध्ये । नन्वेवमपि अधिश्रयणाद्यवयवस्य प्रत्यक्षत्वमस्त्येव अत आह *कि-ञ्चेति । पचेस्तदर्थक्रियायाः । अवयवः प्रत्यक्षभूतः । अत एव पश्य मृगो धावतीत्याद्युपपत्तिः । शुद्धः स्वरूपावच्छिन्न एव । *त-द्वाच्यस्य-धातुवाच्यस्य । एवञ्च तस्य तत्त्वेऽपि व्यवहाराविषयत्वेच अवयविनः सद्रूपत्वे समुदायतोऽसद्रूपत्वम् । *तदुक्तम्-हरिणा । क्रमादित्यस्य जायमानानामिति शेषः । इदमपि भूषणादि-मतेनोक्तम् ॥ २१ ॥

वस्तुनः क्षणरूपा अवयवा अप्यप्रत्यक्षा एव । श-तपत्रभेत्तुरतिनेदिष्ठस्यापि स्वाङ्गुल्यादिगतशतक्रि-याभेदतत्कृतसंयोगभेदानवगमेन वस्तुसौक्ष्म्यवत् सूक्ष्मकालावच्छिन्नत्वस्यापि प्रत्यक्षप्रतिबन्धत्वाव-श्यकत्वेन त्रिक्षणावस्थायिन्या अपि क्रियायाः प्रत्य-क्षासम्भवात् ।

ये तूत्तरदेशसंयोगस्यैव पूर्वदेशसंयोगनाशात्म-कत्वेन क्षणस्थायित्वमेव क्रियाया मन्यन्ते तेषां सु-तरां तदसम्भवः ।

तदुक्तं भाष्ये-"क्रिया नामेयमत्यन्तापरदृष्टा न शक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुम्, अतो ऽसावनुमानगम्या" इति । परेण प्रत्यक्षप्रमाणेनात्यन्तमदृष्टाऽवयवरूपेण समूहरूपेण चेत्यर्थः । अत्यन्तापरदृष्टेति प्रतीकमुपा-दाय "निष्ठा" इति सूत्रे कैयटेनैवमेव व्याख्यानात् । पिण्डीभूतेति । अवयवानां क्षणिकत्वेन पिण्डीभाव-स्यैवाभावादित्याशयः । तस्माद् उत्तरदेशसंयोगादि-रूपफलानुमेयैव सर्वा क्रिया । पश्य मृगो धावतीत्यादौ दृशेर्ज्ञानसामान्यपरता, धावतेः फलमात्रपरता वा ।

अन्यथाऽवयवस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तस्य धात्ववाच्यतया तत्प्रयोगानुपपत्तिरेव ।

तदुक्तं भूवादिसूत्रे 'यदा त्वेकस्मिन् क्षणे पचतीति प्रयोगः तदाऽपि तत्र समूहरूपारोपणम् । शब्दशक्तिस्वभावाच्च नैकक्षणो धातुवाच्यः' इति कैयटेन ।

अत एव "वर्तमाने लट्" इति सूत्रे भाष्ये—नास्ति वर्तमानः कालः क्षणभङ्गुरेषु पदार्थेषु द्वितीयक्षणे नाशात्समवायिकारणाभावेन क्रियाभावात्तदाश्रयवर्तमानकालाप्रसिद्धेः । तदप्रसिद्धौ भूतभविष्यतोरप्यसिद्धिः । कदाचिद्वर्तमानस्यैव तदवस्थाप्रतीतेः ।

यद्यपि प्रत्याभिज्ञानुपपत्त्या आञ्जस्येन व्यवहारोपपत्त्यभावाच्च क्षणवादोऽयुक्त एव ।

नच—

न वर्तते चक्रमिषुर्न पात्यते
न स्पन्दन्ते सरितः सागराय ।
कूटस्थोऽयं लोको न विचेष्टिताऽस्ति
यो ह्येवं पश्यति सोऽप्यनन्धः ॥ इति

भाष्यश्लोकेन क्षणभङ्ग उक्तः । प्रयोक्तुः क्रियाश्रयस्य च क्षणद्वयमपि स्थैर्याभावात्परिवर्तते चक्रमित्यादिव्यवहारः खपुष्पायमाणः । यतोऽयं लोकः क्षणस्थायी कूटस्थः । स्वरूपस्थ एव न चेष्टाश्रयः । क्षणद्वयं स्थितौ हि तत्कारणिका क्रिया उत्तरक्षणे भवेदपि । नच तावदपि स्थैर्यमस्तीति तदर्थ इति वाच्यम् । अत्यन्त-

संसारानित्यत्वबोधने तत्तात्पर्यात् । यो ह्ययं संसारानित्यत्वं कथंचिदपि पश्यति जानाति सोऽप्यनन्धो ज्ञानी किंपुनर्यो योगानुष्ठानेन सम्यगेव प्रत्यक्षीकृतवान्स ज्ञानीति किं वक्तव्यमिति वाक्यशेषेण तथाबोधनात् । नहि क्षणभङ्गवादी अनन्ध इति शिष्टसम्मतम् । क्षणभङ्गवादिना आपातभासमानार्थमादायायं श्लोकः स्वमतसाधकत्वेनोक्त इति तदनुवादो भाष्येऽपि कृतः पूर्वपक्षे इति न दोषः, तथाऽपि वर्त्तमानः कालो नास्त्येव अनुपलब्धिप्रमाणेन तदभावनिश्चयात् ।

तदप्युक्तं श्लोके—

मीमांसको मन्यमानो युवा मेधाविसंमतः ।
काकं स्मेहानुपृच्छति किं ते पतितलक्षणम् ॥
अनागते न पतसि अतिक्रान्ते च काकत ।
यदि संप्रति पतसि सर्वो लोकः पतत्ययम् ।
हिमवानपि गच्छति ।
अनागतमतिक्रान्तं वर्तमानमिति त्रयम् ।
सर्वत्र च गतिर्नास्ति गच्छतीति किमुच्यते॥इति।

मीमांसको विचारकः । स्वयं चात्मानं तथा मन्यमानः मेधावी, तेषां सम्मतश्च । अनेनास्यास्तिकत्वमुक्तम् । पतितं पातः तस्य किं लक्षणम्, नास्त्येव स इत्यर्थः । कालत्रयेऽप्यनुपलब्धेः । काकपर्यायकाकतशब्दस्य सम्बोधनं काकतेति । सम्प्रति वर्तमानकाले सूक्ष्मकालावच्छिन्नत्वेनानुपलब्ध्याऽभावनिश्चये ऽपि क्षणस्य पूर्वापरीभूतावयवक्रियानाश्रयत्वे-

ऽपि यदि पततीत्यादिव्यवहारस्तदा सर्वोऽयं लोकः पतति अपरिदृष्टसंयोगविभागो हिमवान् गच्छतीत्यपि व्यवहारापत्तिः । एवं च कालत्रये ऽप्युक्तरीत्या गत्यभावाद्गच्छतीत्यादिव्यवहारोऽसङ्गतः । सूत्राणि चासङ्गतानीति पूर्वपक्षे एकं समाधानमुक्तम्

क्रियाप्रवृत्तौ यो हेतुस्तदर्थं यद्विचेष्टितम् ।
तत्समीक्ष्य प्रयुञ्जीत गच्छतीत्यविचारयन् ॥ इति ।

क्षणभङ्गनिरासं मनसि निधाय उत्तरदेशसंयोगपर्यन्तं क्रियास्थैर्याभिप्रायेणेदम् । क्रियाप्रवृत्तौ यो हेतुः इच्छाविषयउत्तरदेशसंयोगादिरूपं फलं तस्य विना निमित्तमसम्भवात्तन्निमित्तं यद्विचेष्टितं क्रियासमूहरूपं तत्समीक्ष्य बहिरविद्यमानं बुद्ध्या विषयीकृत्य बुद्धिविषये तत्र बुद्ध्या वर्तमानत्वं विषयीकृत्याविचारयन् तत्स्वरूपमविचारितरमणीयेनैव तेन गच्छतीत्यादिप्रयोगङ्कुर्यादित्यर्थः ।

तदुक्तं हरिणा—

क्रियाप्रबन्धरूपं यद् बुद्ध्यात्मनि निगृह्यते ।
संक्रान्तबिम्बमेकत्र तामाहुर्वर्तमानताम् ॥

बुद्ध्यात्मनि बुद्धिस्वरूपे । क्रमेण भूतानामपि एकबुद्धौ संकलना भवत्येव । अनुभवपूर्वकं हि स्मरणं न तु क्रमोपलब्धम् युगपन्नस्मर्यत इति ।

ततोऽपरं समाधानमुक्तम्—"अपर आह अस्ति वर्तमानः कालः आदित्यगतिवन्नोपलभ्यते इति । अनुपलब्ध्या हि वर्तमानकालाभाव उक्तस्त्वया, अनुपल-

ङ्घिश्चौपाधिकीति न सा तदभावसाधिका । यथा क्रियाप्रत्यक्षत्ववादिन आदित्यगतेर्दूरत्वदोषेणानुपलम्भस्तथा सूक्ष्मकालावच्छिन्नत्वदोषेणास्यानुपलम्भः"। अनेन स्पष्टमेवाद्यसमाधानस्य वर्तमानकालसत्त्वाभावमङ्गीकृत्यैव प्रवृत्तिर्दर्शिता । अत्र न क्रियासमूहस्य वर्तमानकालो विषयः समूहस्य युगपदसन्निधानादसत्त्वेन प्रत्यक्षत्वाभावात्तदप्रत्यक्षस्य दोषाजन्यत्वाच्चादित्यगतिवदिति दृष्टान्तोपादानवैयर्थ्यापत्तेः ।

तदप्युक्तम् हरिणा—

कार्योत्पत्तौ समर्थं वा स्वेन धर्मेण तत्तथा ।
आत्मतत्त्वेन गृह्येत सा चास्मिन्वर्तमानता ॥ इति ।

कार्योत्पत्तौ समर्थं समूहरूपम् । फलजनकत्वादेकक्षणोऽपि तदभेदेनाध्यवसितः क्रियात्वेन गृह्यते इति तत्र वर्तमानत्वं मुख्यमेव । स्वेन धर्मेण फलजनकत्वेन । तत् क्षणरूपमपि । तथा फलजनकम् । अत आत्मतत्त्वेन क्रियात्वेनेत्यर्थः । सा तत्क्षणवृत्तितैव । नन्वेवं सत्त्वं कुतस्तत्रोक्तम्—

बिसस्य बाला इव दह्यमानाः
न लक्ष्यते विकृतिः सन्निपाते ।
अस्तीति तां वेदयन्ते त्रिभावाः ।
सूक्ष्मो हि भावो ऽनुमितेन गम्यः ॥ इति ।

बिसे दह्यमाने तदन्तर्गता बाला दह्यमाना अपि तत्त्वेन प्रत्यक्षेण न गृह्यन्ते किन्तु बिसदाहेन तदन्तर्गन्तत्वात्तद्दाहो ऽनुमीयते तथा फलानुपपत्त्या

कल्प्यमानसमूहे क्षणिकावयवसद्भावो ऽनुमीयते । ननु समूहस्य बौद्धत्वमेव वाच्यं युगपत्तस्याभावात्, एवञ्चावयवसत्ता न मानसिद्धाऽत आह अस्तीति । त्रिषु कालेषु भावो भावना येषां ते योगिनस्तामवयवक्रियां वेदयन्ते पश्यन्तीत्यर्थः । अनेन योगिप्रत्यक्षं मानं दर्शितम् । अन्येषां त्वनुमानेन तज्ज्ञानमित्याह सूक्ष्मोहीति । स्वरूपेण सूक्ष्मकालावच्छिन्नत्वेन वा सूक्ष्मः सर्वो ऽप्यनुमानगम्य एव फलानुपपत्त्या कल्प्यमानो बुद्धिविषयः समूहः । "वर्तमाने लट्" इत्यादि शास्त्रं च तदनुमापकम् । एवं चावयवशः समूहशश्च क्रियाऽप्रत्यक्षैवेति स्पष्टमेवोक्तम् । यदपि भूवादिसूत्रे कैयटेन समूहस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि एकैकस्य क्षणस्य प्रत्यक्षत्वेन बुद्ध्या तान् क्षणान्सङ्कलय्य पचतीति प्रयुज्यते इति । तदपि योगिप्रयोगविषयम् । अस्मदादिप्रयोगस्तु व्यवहारपरम्परया विकल्पात्मकज्ञानविषय एव । अत एव तिष्ठतीत्यादेर्विकल्पोदाहरणत्वं पातञ्जलैरुक्तम्—यथा क्षणसमूहे बुद्ध्या सङ्कलिते योगिनां घटिकामुहूर्तादिव्यवहारो ऽस्माकं तु यन्त्रच्छायाद्यनुमिते तद्व्यवहारपरपरंया घटिकादिव्यवहारस्तद्वत् । योगिनां क्रमेणानुभवविषयाणामपि एकबुद्धौ सङ्कलना भवत्येव । अनुभवपूर्वकं हि स्मरणं नतु क्रमोपलब्धं युगपन्न स्मर्यते इति । किञ्चावयवस्य प्रत्यक्षत्वे प्रकृतः कट इत्यादाववयवातीतत्वेन समुदायातीतत्वमादाय कताद्युपपादनवदवयवप्रत्यक्षत्वेन समुदायप्रत्यक्ष-

त्वमादाय परोक्ष इत्यस्य चारितार्थ्ये भाष्यस्थपूर्वपक्षसिद्धान्तयोरसङ्गत्यापत्तेः । तस्मात्परोक्ष इत्यसङ्गतमितिचेन्न ।

तदनुकूलशक्तिमतां व्यापाराविष्टानां साधनानां पारोक्ष्यस्येह विवक्षितत्वात् । भूतानद्यतनी या क्रियाविष्टपरोक्षसाधनिका क्रिया तद्वृत्तेर्लिडित्यर्थात् । तेन क्रियानाविष्टसाधनप्रत्यक्षे ऽपि लिङ् भवत्येव।यद्वा क्रियाफलस्य प्रत्यक्षत्वबुद्धिस्तत्पारोक्ष्येण च तस्याः पारोक्ष्यम् । स्पष्टं चेदं द्वयमपि भाष्ये । एवं स्वव्यापारस्य व्यासङ्गादिना मनसोऽसन्निधाने स्वयमप्रतिसन्धाने पश्चात्सख्याद्युक्त्या ज्ञाने तत्कार्येणानुमितौ वा लिङ् भवत्येव । यथा बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहमित्यादौ ॥ २२ ॥

(कुं० टी०) *शतपत्त्रभेत्तुरिति । युगपत् । मया शतं शतपत्त्रपत्त्राणि च्छिन्नानीत्यत्रातिक्षिप्रत्वात् यौगपद्यव्यवहारवत् । नेदिष्ठमन्तिकतमम् । *अवयवरूपेणेति । क्षणरूपस्यावयवस्याप्यप्रत्यक्षत्वात् । समूहस्य तु युगपदनुत्पादात्क्षणस्य क्षणिकत्वेनानवस्थानाच्च । *ज्ञानसामान्येति । धावनज्ञानस्यानुमानात्मकत्वात् । *लमात्रेति । तथा च संयोगरूपप्रत्यक्षानुरोधेन तथा प्रयोगः । *नास्तीति । निष्पन्नस्यार्थस्य भूतत्वादनिष्पन्नस्य च भावित्वात् निष्पन्नानिष्पन्नव्यतिरिक्तरूपस्य चाभावाद्वर्तमानक्रियाऽभावे "वर्तमाने लट्" इति सूत्रमनुपपन्नमिति भावः । *क्षणभङ्गुरेष्विति । प्रतिक्षणं नश्वरत्वाद्वर्तमानक्रियाश्रयत्वं नास्तीत्यर्थः । *नाशादिति । क्रियां प्रति द्रव्यस्य का-

रणतया उत्तरक्षणे क्रिया वाच्या तदुत्तरक्षणे चान्यदेव द्रव्यमिति भावः । *कदाचिदिति । कदाचिद्यो वर्तमानस्तस्यैव भूतभविष्यद्व्यवहारादित्यर्थः । *प्रत्यभिज्ञेति । सोऽयमिति प्रत्ययो व्यवहारश्च पितापुत्रादिन्यायेनारोपित एव वाच्य इत्यर्थः । *नवर्तते इति । परिवर्तनक्रियाया वर्तमानाया अभावात् वर्तते चक्रमित्यादिवर्तमानप्रयोगो निरालम्ब इत्यर्थः । *कूटस्थ इति । स्वरूपस्थो न तु वर्तमानक्रियाविशिष्ट इत्यर्थः । अत एवाह *नविचेष्टितेति । व्यापारस्य न कर्तेत्यर्थः । अत्र विचेष्टिता लोको नास्तीत्यनेन दृश्यस्य क्षणभङ्गुरता सूचिता । एवं यथाकथंचिदपि यो वेत्ति सोऽप्यनन्धः किं पुनर्योऽनुष्ठाता योगीत्यर्थः । *तत्कारणिकेति । क्रियां प्रति द्रव्यस्य कारणत्वात् । *संसारानित्यत्वेति । क्रियाश्रयो नात्मा यतो ऽयं कूटस्थोऽपरिणामी, नापि दृश्यपदार्थः, प्रतिक्षणपरिणामित्वेनास्थिरत्वादित्यर्थ इति भावः । *आपातेति । आपाततः प्रतीयमानोऽयमर्थो न वास्तविक इत्यर्थः । *अनुपलब्धिप्रमाणेनेति । यदि स्यादुपलभ्येतेत्येतदर्थकेनेत्यर्थः । *मीमांसकामिति । आत्मानं विचारकं मन्यमानः । *युवा इत्यनेन प्रज्ञापाटवं दर्शयति । काकं पृच्छति स्म तत्र पतनस्य लक्षणं रूपं किम् । तथाहि अनागते पतने पतसीति व्यपदेशो न सम्भवति । अतिक्रान्ते ऽपि पतने क्रियाया असत्त्वान्न सम्भवति । क्रियाया अवर्तमानत्वे ऽपि पतसीति प्रयोगश्चेत् सर्वो लोकः पततीति व्यवहारविषयः स्यात्तथा च पर्वतादावपि पततीति स्यादिति तदर्थः । *अनागतमिति । एक एव हि क्षण उपलब्धियोग्यो भवितुमर्हति नातीतो नाप्यनागतः । एकक्षणवर्तिपदार्थस्य च गमनादिक्रियावेशज्ञानं न सम्भवतीति भावः । *सर्वत्र–सर्व-

स्मिन्काले । *गतिर्नास्तीति । उपलब्धियोग्या गतिर्नास्तीत्यर्थः । एवं चानुपलब्धिप्रमाणेन गत्यभावनिश्चयः । क्षणभङ्गवाद्येवात्र वक्तेति न युक्तम्—मेधाविसंमत इति विशेषणासामञ्जस्यात् । मेधावी चासौ संमतश्चेति कर्मधारयः नतु षष्ठीसमासः, "क्तस्य च वर्त्तमाने" इति निषेधात् । तत्र संमतोऽपि मेधाविनामेव । *सूत्राणि—"वर्तमाने लट्" इत्यादीनि । *क्रियाप्रवृत्तौ इति । गम्यादिक्रियाप्रवृत्तौ यो हेतुर्निमित्तं संयोगादिरूपं फलं तदर्थं यद्विचेष्टितं गमनादि तत् समीक्ष्य बुद्ध्या विषयीकृत्य गच्छतीति प्रयुञ्जीत । *अविचारयन्निति । कुविकल्पकलङ्करहितमित्यर्थः । *गछतीत्यबाधितप्रत्यय एव तत्सत्तायां मानमिति भावः । क्षणभङ्गवादे बुद्धेरप्येकस्या अभावादाह *क्षणभङ्गनिरासमिति । सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञाविरोधात् । *विना निमित्तमिति । निर्हेतुकाप्राप्तिर्न सम्भवतीति गमनक्रियैव तस्यां निमित्तमित्यर्थः । *बुद्ध्येति । बौद्धसमूहस्य बौद्धं वर्तमानत्वमित्यर्थः । *ततो ऽपरमिति । भाष्ये इति शेषः । पूर्वं वास्तवं वर्तमानाक्रियाऽभावमङ्गीकृत्य बौद्धक्रियां वर्तमानत्वं चाङ्गीकृत्य प्रयोग उपपादितः । इदानीं वास्तववर्तमानकालमाश्रित्य समाधत्ते *अस्ति वर्तमानः काल इति । क्रियाणां त्रिक्षणावस्थायित्वादिति भावः । *आदित्यगतिवन्नोपलभ्यते इति । प्रत्यक्षेणेति शेषः । किन्त्वनुमेयैवेति भावः । *आद्यसमाधानस्येति । बौद्धसमूहस्य बौद्धं वर्तमानत्वमित्यस्येत्यर्थः । *क्रियासमूहीयेति । समूहस्याप्रत्यक्षत्वे हि असत्त्वमेव हेतुः तत्र दोषस्य हेतुत्वाभिधानमसंगतं तस्मान्न वर्तमानकालाभाव एवाभिप्रेत इति भावः । ननु परमाणौ स्वावरुद्धनभोदेशत्यागोपलक्षित कालः क्षणः, क्षणद्वयं च लव इति

व्यवहारोऽसङ्गतः, कालस्य नित्यत्वात् ।

तदुक्तं हरिणा—

न नित्यः परमात्राभिः कालो भेदमिहार्हति । इति ।

नच पूर्वापरीभूताः पदार्थमात्रा एव भिन्नाः कालस्तदाश्रयेणैव क्रमयौगपद्यव्यवहारो न त्वतिरिक्तः कालोऽस्तीति वाच्यम् । पदार्थमात्राणामप्याशुविनाशिनां क्रमासम्भवात् ।

तथाच हरिः—

व्यावर्तिनीनां मात्राणामभावे कीदृशः क्रमः ।

इतीत्यतः समाधत्ते *कार्योत्पत्ताविति । *त्रिसस्येति । कारकसंनिधाने विकृतिरवयवक्रिया न लक्ष्यते । *तत्त्वेन—दृश्यमानत्वेन । *विकल्पोदाहरणत्वमिति । "शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प" इति हि तत्सूत्रम् । शब्दश्रवणानन्तरं निर्विषया वृत्तिर्जायते स विकल्प इत्यर्थः । अवस्तुनोऽपि वर्त्तमानस्य विषयीकरणाद्वस्तुशून्यत्वम् । *क्रियाफलस्य—विक्लित्यादेः । *मनसइति । मनस्संनिधानस्यैव ज्ञानहेतुत्वात् । *तत्कार्येण-प्रणयादिकार्येण ॥ २२ ॥

(क० टी०) सिद्धान्तमाह *वस्तुतइति । नन्ववयवक्रियाया अपि क्षणत्रयावस्थायित्वेन कुतो न प्रत्यक्षमत आह *ज्ञातेति । पात्रादित्वादाह *त्रिक्षणेति । उक्तमर्थं मानान्तरेण द्रढयति *यत्विति । परशब्दस्योत्कृष्टवाचकत्वादाह *प्रधानेनेति । प्रकृतमाह *प्रमाणेनेति । आर्थिकमाह *प्रत्यक्षेणेति । अत्यन्तमित्यस्यार्थमाह *अवयवेति । नन्वत्यन्तापरिदृष्टेति पाठो भूषणादौ धृत इति कथमयमर्थोऽत आह *अत्यन्तेति । एवं च तथा पाठ एव नेति तेषामज्ञानमेवेति भावः । नन्वेवं पिण्डीभूतेतिविशेषणासङ्गतिरत आह *पिण्डीभूतेति । अनेन ज्ञानाकरणकज्ञानत्वमपरोक्षत्वं तद्भिन्नत्वम् च परोक्षत्वम् । यद्वा अवयवानां सौक्ष्म्या-

दप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वं स्यादिति शङ्कानिरासायोक्तस्य तस्याशयमाह *पिण्डीभूतेति । साऽसावित्यस्यार्थमाह *तस्मादिति । अनेन तस्योपसंहारपरत्वं सूचितम् । नन्वेवं पश्य मृगो धावतीत्यादेः का गतिरत आह *पश्येति । लक्षणाया उभयत्र तौल्येऽपि 'न विधौ परः शब्दार्थ' इति न्यायेन 'समुदाये दृष्टा' इति न्यायेन चाह *धावतेरिति । भूषणादिमते ऽप्यस्यैवावश्यकत्वमित्याह *अन्यथेति । तदनङ्गीकारे इत्यर्थः । तस्य तद्वाच्यत्वे संमतिमाह *तदुक्तमिति । कैयटेनेत्यत्रान्वयः । चस्त्वर्थे । वस्तुतइतिमते भाष्यान्तरसंमतिमाह *अत एवेति । *इत्यत्रेति । पूर्वपक्षे एकं समाधानमुक्त्वा द्वितीयं समाधानमुक्तमित्यन्वयः । क्रियाऽभावादित्यत्राकारप्रश्लेषः । एवं बौद्धमतेन पूर्वपक्षे शङ्कते *यद्यपीति । तथापीत्यत्रान्वयः । सर्वत्र विकल्पाकारत्वापत्त्या आह *आञ्जस्येनेति । तत्र शङ्कते *नचेति । श्लोकार्थमाह *प्रयोक्तुरिति । नञर्थमाह *खपुष्पेति । तत्र हेतुत्वेनाह *यत इति । तदर्थमाह *क्षणेति । कूटस्थ इत्यस्य व्याख्या *स्वरूपेति । तदाशयमाह *क्षणेति । अपिः सम्भावनायाम् । *नच—नहि । *तदिति । भाष्यश्लोकेत्यर्थः । तुर्यपादार्थकथनद्वारा तदेवाह *योह्येवमिति । *कथञ्चिदिति । परोक्षमपीत्यर्थः । तस्य दर्शनासम्भवादाह *जानातीति । अपिसूचितमाह *किंपुनरिति । *सम्यक्—पुनर्बाधकाबाध्यः । *एवम्—संसारानित्यत्वम् । ज्ञानीति वक्तव्यमिति पाठः । पुनः किमोऽनुपयोगात् । *शेषेण—तुर्य्यपादेन । तथा च क्रियाश्रयो नात्मा यतो ऽयं कूटस्थापरिणामी, नापि लोकदृश्यः पदार्थो यतोऽदृश्यश्चेष्टाश्रयः स्थिरो नास्ति प्रतिक्षणपरिणामित्वात्पदार्थानामिति तदर्थो बोध्यः । तदाह *तथेति । तस्य तत्र तात्पर्येत्यर्थः । तथा च चक्रादेः क्रियाराहित्यज्ञानवानपि योगितुल्यः अत्यन्तास्थिरत्वस्य दृश्येषु ग्रहात् आत्मन्यपरिणामित्वास्थिरत्वग्रहाच्चेत्युक्तं भवति । इदमेव व्यतिरेकमुखेन द्रढयति *नहीति । भाष्यासङ्गतिं परिहरति *क्षणेति । *आपातेति । प्रागुक्तमित्यर्थः । तदा हि तुर्यपादस्य यो ह्येवं पदार्थानां क्षणिकत्वं वेत्ति सो ऽप्यनन्ध इत्यर्थः । *तथापीति । तदयुक्तत्वेन पदार्थानां स्थिरत्वे ऽपीत्यर्थः । श्लोकार्थमाह

*मीमांसेति । मन्येत्यस्यार्थमाह *स्वयञ्चेति । *तथा-विचारकम् । मेधावीति कर्मधारय इत्याह *मेधावीति । प्रत्यासत्त्या आह *तेषामिति । अस्यार्धस्य फलमुक्तम् । वैलक्षण्यमाह *अनेनेति । विशेषणकदम्बेनेत्यर्थः । *पृच्छति स्मपृच्छेः "लट् स्मे" इति लट् । भावे क्तेनाह *पात इति । 'न पतसि' इत्युभयान्वयि । *सम्प्रतीति । प्रयोगकाले इत्यर्थः । तमाह *वर्तेति । यदि पतसीत्यादीति पाठः । भाष्ये पृथगुक्तेः स्वारस्यमाह *अपरीति । अयं भावः—क्षणत्रयस्थायिन्या अपि क्रियाया अतिसूक्ष्मकालावच्छिन्नत्वरूपदोषवशात् ज्ञानासम्भवेनाज्ञातेन च व्यवहारस्यासम्भवो ज्ञातेन च व्यवहारे ऽतिप्रसङ्ग इति । उक्तस्यैव दार्ढ्यायोक्तमनागतामिति । सर्वत्रेत्यस्य काले इति शेषः । गतिर्नास्तीत्यस्योपलब्धियोग्या नास्तीत्यर्थः । अनुपलब्धिप्रमाणाच्च तदभावनिश्चय इति भावः । क्षणभङ्गवाद्येवात्र वक्तेति । तन्न युक्तम् । तस्योक्तविशेषणानुपपत्तेः । यदिसम्प्रतीत्यादेस्तन्मते उक्तिसम्भवाभावाच्च । एवं चानागतामिति पूर्वपक्षोपसंहारपरमिति बोध्यम् । तदेतद् ध्वनयन्पूर्वपक्षमुपसंहरति *एवं चेति । अतिप्रसङ्गेचेत्यर्थः । गतिरुपलक्षणमित्याह *गच्छतीत्यादीति । परमततात्पर्यमाह *सूत्राणि चेति । क्षणभङ्गवादे बुद्धेरप्येकस्या अभावादाह *क्षणेति । प्रत्यभिज्ञानुपपत्त्यादिनेति भावः । तदर्थमाह *क्रियेति । क्रियाऽऽरम्भे इत्यर्थः । *हेतुः-प्रयोजकः । तत्स्वरूपमाह *इच्छेति । अनेनातिप्रसङ्गो निरस्तः । विषय उत्तरदेशेति पाठः । तस्या जहल्लिङ्गत्वात् । तदर्थमित्यस्य व्याख्या *तन्निमित्तमिति । विविधं चेष्टितं यस्मिन्निति व्युत्पत्तेराह *क्रियेति । बुद्ध्येत्यस्य तदनुकूलत्वेनेत्यादिः । *तत्र-तादृशतत्समूहे । *अविचारीति । अन्यथा पूर्वं सर्वथा वर्तमानकालाभावस्योक्तत्वेन तमसाध्यैवेदृशोक्तेरसाङ्गत्यापत्तेः । तथाच वैकल्पिक एवायं समूहस्तस्य वर्तमानत्वं तु प्रारब्धापरिसमाप्तत्वमुक्तमेव । तदपि बौद्धमेव तस्येति भावः । *प्रयोगमिति । कदाप्यवर्तमानस्य शशविषाणादितुल्यस्य भूतभविष्यत्त्वे अपि त्वत्संमते न सम्भवत इति गच्छतीत्यबाधितप्रत्ययस्तत्र मानमिति भावः । *क्रियाप्रेति । तत्त्वेन प्रसिद्धमविचारितरमणीयमेव यत् बुद्धौ गृह्यते तत्रैकत्रैकबुद्धिविषये संक्रान्तबिम्बं प्रतिबिम्बितं बौद्धमेव

सत्तावर्त्तमानतेत्यादीन्यर्थः । *ततोऽपरमिति । वास्तववर्त्तमानक्रियाऽभावमङ्गीकृत्य बौद्धसमूहरूपक्रियां तद्वर्त्तमानत्वं च बौद्धमाश्रित्य प्रयोगोपपादनानन्तरं तत्तत्क्षणवर्त्तियोगिप्रत्यक्षप्रमाणकवास्तववर्त्तमानक्रियाऽऽशयकमित्यर्थः । *अस्तीति । क्रियाणां क्षणत्रयस्थायित्वमिति भावः । *नोपेति । प्रत्यक्षेणेति शेषः । तदाशयमाह *अनुपेति । उपाधिमेवाह *यथेति । *अस्याः—एकैकक्षणावच्छिन्नक्रियायाः । *अनेन—अस्तीत्यादिकथनेन । *अत्र—द्वितीयसमाधाने । तत एवाह *तद्ग्रेति । तदर्थमाह *कार्यात्पेति । *यद्वेति । पक्षान्तरे । तस्यैव ग्रहणे हेतुमाह *फलेति । नन्वेवमेकक्षणे प्रयोगो न स्यादत आह *एकेति । एवेन गौणत्वव्यवच्छेदः । *स्वेन—स्वीयेन समूहीयेन । शेषेणान्वयमाह *अतइति । *एवंसत्त्वमिति । एकैकक्षणवर्त्तिसूक्ष्मवर्त्तमानक्रियात्वे सत्वं किंप्रमाणकमित्यर्थः । *विसस्येति । यथेत्यादिः । *तथेति । यद्यपि कारकसंनिपाते विक्लितिरेकैका क्रिया न लक्ष्यते तथाऽपीति शेषः । वेदयन्त इति स्वार्थणिजन्तमित्याह *पश्यन्तीति । समूहाशयेनाह *सूक्ष्मकालेति । तस्यानुमापकद्वयमाह *फलेति । अतएवेति प्रागुक्तार्थमाह *एवञ्चेति । अस्माकं सर्वथाऽनुमानगम्यत्वे चेत्यर्थः । अत्र पक्षे ऽनुमितैकैकक्षणवृत्तिक्रियायां धात्वर्थसमूहरूपारोपेण वर्त्तमानप्रयोग इति भावः । उक्तार्थे कैयटविरोधं परिहरन्नाह *यदेति । उक्तमिति शेषः । *अतएव—तस्य तद्विषयत्वादेव । दृष्टान्तेनोक्तमेदनुपपादयति *यथेति । ननु क्रमेणानुभूतानां क्रमेणैव स्मरणं न तु युगपदिति कथं तेषामेकबुद्धौ सङ्कलनमत आह *योगिनामिति । *हि—यतः । भूषणादिमते दोषान्तरदानेन स्वमतं पोषयति *किञ्चेति । *भाष्यस्येति । "परोक्षे लिड्" इति सूत्रस्थेत्यर्थः । पूर्वपक्षस्याज्ञानेनासम्भवादाह *सिद्धान्तेति । बहिर्भूतसाधनादिप्रत्यक्षत्वेन तत्प्रत्यक्षत्वरूपेत्यर्थः । नन्विति पूर्वपक्षमुपसंहरति *तस्मादिति । *तदिति । क्रियेत्यर्थः । यथा सूत्राल्लाभस्तथाऽऽह *भूतेति । क्रियाविशेषेऽन्यस्य फलमाह *तेनेति । यथा 'अयं पपाच' इत्यादौ भूषणादौ पक्षान्तराकथनमज्ञानविलसितमिति सूचयन् ततोऽन्तरङ्गमाह *यद्वेति । *स्पष्टमिति । तत्रैव सूत्रे "एवं तर्हि साधनेषु परोक्षेषु" इत्यनेनाद्यम्, "अथ य एते क्रियाकृता विशेषाश्चीत्काराः फूत्काराश्च तेषु परोक्षेषु"

इत्यनेन द्वितयमित्यर्थः । एतेन पारोक्ष्यं क्रियान्वय्येव लाघवात् अधिकृतधातोस्तदर्थलक्षणायां स्ववाच्यत्वसम्बन्धः, साधनलक्षणायां स्ववाच्यसाधनत्वं सम्बन्ध इति गौरवम् । वैयर्थ्यं तु न, समूहस्य तत्त्वेऽपि प्रत्येकं प्रत्यक्षत्वात् । अत एव पिण्डीभूतेति भाष्ये उक्तम् । अत एव च पश्य मृगो धावतीत्याद्युपपत्तिः । प्रत्येकं न क्रियात्वमिति न । तावताऽपि धात्वर्थत्वाक्षतेः, परोक्षत्वमपि भाष्योक्तं क्रियायां सङ्गच्छत इति भूषणाद्युक्तमपास्तम् । *एवमिति । उक्तवदित्यर्थः ॥ २३ ॥

मनश्चान्तःकरणस्य परिणामविशेषो मध्यमपरिमाणं सङ्कोचविकासशालि । अन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषमिति सिद्धम् । अत एव सदा न ज्ञानद्वययौगपद्यङ्कदाचित्त्यौगपद्यञ्च ।

वस्तुतोऽण्वेव मनः ।

लक्षणं मनसो ज्ञानस्याभावो भाव एव च ।
वैधृत्यान्मनसो ऽज्ञानं सांनिध्यात्तच्च वर्तते ॥

अणुत्वमथ चैकत्वं द्वौ गुणौ मनसः स्मृतौ । इति-चरके पञ्चाल्युक्तेः ।

विकासस्तु योगिमनस एव । अस्मदादीनां तु क्षणविलम्बे ऽपि यौगपद्यभ्रमः शतपत्रभेद इव । अन्यथा दूरदेशस्थमपि ज्ञायेत ।

किञ्च विकासे नियतनियामकाभावः । अदृष्टविशेषादपि तस्य विकास इति केचित् ।

अन्तःकरणं विभु । अत एव तस्यानन्तवासनाऽऽधारतया सर्ववृत्तिनिरोधेन योगिनां सर्ववस्तुज्ञानं अन्यथा सन्निकर्षाभावान्न गृह्येत । योगजधर्मस्य प्रत्यासत्तित्वकल्पने गौरवम् । तेन च तमआ-

ण्यप्रतिबन्धनिवृत्तौ संयोगादिप्रत्यासत्त्यैव तेषां प्रत्यक्षम् । भूतभाविनोरपि तदीयसूक्ष्मावस्थासंनिकर्षेणैव "इदमेवं भावि भूतं च" इति ज्ञानं भग्नघटीकपालचक्षुस्संयोगेनापि "घट आसीद्" इत्यस्मदादिज्ञानवत् । नचान्तःकरणानां विभुत्वे ऽदृष्टवासनादेः साधारणत्वापत्त्या दोषः । एवं ज्ञानेच्छाद्याश्रयात्मनां नानात्वविभुत्वे स्वीकुर्वतामपि दोषः । तदवच्छेदेन तत्तदन्तःकरणादेरेव स्वीकारे विभुत्वभङ्ग इति वाच्यम् । सर्वस्य मायिकत्वेन जलनलिनीपत्रवददोषात् । "कृतार्थं[1] प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात्" इति योगसूत्रेण तथाबोधनात् । कथमेकमनष्टं च नष्टं चेत्युपपद्यते, यदि काकोलूकनिशासमत्वमिह नेष्यत इत्यभियुक्तोक्तेः, अविवेककृतबन्धस्य विवेकापगमं वदतां मायावादपर्यवसानाच्च ।

गौतमो ऽपि "स्वप्नविषयाभिमानवदयं[2] प्रमाणप्रमेयाभिमानः" "मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णावद्वा" "हेत्वभावादसिद्धिः" इत्याह ।

प्रत्यवतिष्ठते विज्ञानवादीत्येवं वाचस्पतिनाऽवतारितेनाद्यसूत्रद्वयेन स्वप्ने यथा विषया न सन्ति अथ चाभिमानो भवति एवं प्रमाणप्रमेयानि न सन्ति अथ च तदभिमानः । एवं च विज्ञानधारारूपचित्ताव्यतिरेकिणो विषयाः, जाग्रत्प्रत्यया अपि निर्विषया दृष्टाः मायागन्धर्वनगरादिप्रत्यया इति पूर्वपक्षं कृत्वा यद्यपि स्वाप्नादिविषयाणामसत्त्वं प्रतिबोधादावनुपलम्भात्, त-

---

१ यो० सा० सू० २२, २ न्या० अ० ४ आ० २० सू० ३१-३३

थापि जाग्रदवस्थायां समीप एवोपलभ्यमानानां याव-
द्व्यवहारमबाध्यमानजातीयानां चित्तव्यतिरेकेणोपल-
भ्यमानानां तत्त्वेन हेतुरिति भाष्यवार्तिकादौ तृतीयं
सिद्धान्तत्वेन व्याख्यातम् । एवं चानिर्वचनीयतावा-
दस्य सूत्रसंमतत्वमर्थादुक्तप्रायम् । तस्य श्रुतिमूलक-
त्वेन "हेत्वभावादसिद्धिः" इत्यनेन खण्डनासम्भवाच्च ।
तद्वदेवानिर्वचनीयस्य व्यावहारिकसत्यत्वाङ्गीका-
राददोषः । अग्रे च चित्तातिरिक्तबाह्यसद्विषयसा-
धनोत्तरमेवं तर्ह्यपवर्गेऽपि बाह्यविषयसत्त्वान्मुक्त-
स्यापि तद्बुद्धिप्रसङ्ग इति सूत्रेण पूर्वपक्षं कृत्वा चे-
ष्टेन्द्रियार्थाश्रये शरीरे सति तदिन्द्रियसंयुक्तस्यैव बा-
ह्यविषयस्य ज्ञानोत्पत्तिकारणत्वमपवर्गे च धर्माधर्म-
योर्नाशेन स्थूलसूक्ष्मसकलशरीराभावान्न तदुत्पत्तिरि-
त्युत्तरितम् । एवं च तुल्यन्यायाच्छरीराभाववत् तद्ध-
र्माधर्मसाध्यविषयाभावोऽप्युक्तप्रायः, तदुक्तं "कृतार्थं
प्रति नष्टमप्यनष्टम्" इति । तदुत्तरं चापवर्गः कथ-
मित्याशङ्क्य "तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो यो-
गाच्चात्मविध्युपायैः" (न्या० सू० अ० ४ आ० २ सू० सं० ४६)
इत्युक्तम् । तस्यापवर्गस्याधिगमाय यमनियमाभ्या-
मधर्मनाशधर्मोपचयरूप आत्मसंस्कारः कार्यः । ततो
योगात्पातञ्जलाख्ययोगशास्त्राच्चित्तैकाग्रतासम्पादकै-
रध्यात्मविध्युपायैस्ततः प्राणायामप्रत्याहारादिरूपोऽ-
ध्यात्मविधिः प्रत्येतव्यः । अनेन तदुक्तार्थे सर्वस्मि-
न्नस्वस्याप्यभ्यनुज्ञा सूचिता । योगपदं वेदान्तानामप्यु-
पलक्षणम् । नन्वेवं तेनैव सिद्धे इदं शास्त्रं व्यर्थमत उक्तं

"तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवद्" (न्या० सू० अ० ४ आ० २ स० ५०) इति । "अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानानामप्रहीणदोषाणां तदर्थं घटमानानामुपाय एतद्" इति तद्भाष्यम् । तस्यामवस्थायां सौगतादिकृततर्कैः प्राप्तस्य तन्मतविश्वासस्य नाशाय जल्पवितण्डाभ्यां तन्मतखण्डनतात्पर्यकमिदं शास्त्रं स्थूलसूक्ष्मशरीरातिरिक्तात्मसाधनद्वारा ऽध्यात्मशास्त्राङ्गमिदामिति तदाशयः । गुर्वादिभिर्वादेन तत्त्वनिर्णयार्थं चैतदित्यपि तत्रैवोक्तम् । अनेनाद्वैतशास्त्रातिरिक्तशास्त्राणामेवंविधत्वं सूचितम् ।

किञ्च "प्रमाणप्रमेय–" इति सूत्रे न्यायभाष्यकृता संशयादीनामपि प्रमेयत्वात्पृथग् ग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्य तेषां पृथग् ग्रहणे उपनिषद्वदिदमप्यध्यात्मविद्यामात्रं स्यादित्युक्तम् । प्रमेयं मुख्यं ब्रह्मैवेति तस्यैव ग्रहणं स्यादिति तदाशयः ।

एतेन उपनिषदेव मुख्या अध्यात्मविद्येति सूचितम् ।

अत एवास्य तन्त्रस्य—

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् ।
आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे प्रकीर्तिताः ॥ इति—

प्रयोजनं भाष्ये एवोक्तम् । विद्योद्देशो आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चतुर्थिकीत्यत्र ।

तथा तदिदं तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमश्च यथाविधं वेदितव्यमिति च भाष्यकारः । चतुष्टं व्यावहारिकाविद्यानाम् । अध्यात्मविद्या तु न व्याव-

"तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवद्" (न्या० सू० अ० ४ आ० २ सू० ५०) इति । "अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानानामप्रहीणदोषाणां तदर्थं घटमानानामुपाय एतद्" इति तद्भाष्यम् । तस्यामवस्थायां सौगतादिकृततर्कैः प्राप्तस्य तन्मतविश्वासस्य नाशाय जल्पवितण्डाभ्यां तन्मतखण्डनतात्पर्यकमिदं शास्त्रं स्थूलसूक्ष्मशरीरातिरिक्तात्मसाधनद्वारा ऽध्यात्मशास्त्राङ्गमिदमिति तदाशयः । गुर्वादिभिर्वादेन तत्त्वनिर्णयार्थं चैतदित्यपि तत्रैवोक्तम् । अनेनाद्वैतशास्त्रातिरिक्तशास्त्राणामेवंविधत्वं सूचितम् ।

किञ्च "प्रमाणप्रमेय-" इति सूत्रे न्यायभाष्यकृता संशयादीनामपि प्रमेयत्वात्पृथग् ग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्य तेषां पृथग् ग्रहणे उपनिषद्वदिदमप्यध्यात्मविद्यामात्रं स्यादित्युक्तम् । प्रमेयं मुख्यं ब्रह्मैवेति तस्यैव ग्रहणं स्यादिति तदाशयः ।

एतेन उपनिषदेव मुख्या अध्यात्मविद्येति सूचितम् ।

अत एवास्य तन्त्रस्य—

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् ।
आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे प्रकीर्तिताः ॥ इति—

प्रयोजनं भाष्ये एवोक्तम् । विद्योद्देशे आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चतुर्थिकीत्यत्र ।

तथा तदिदं तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमश्च यथाविधं वेदितव्यमिति च भाष्यकारः । चतुष्टं व्यावहारिकविद्यानाम् । अध्यात्मविद्या तु न व्याव-

बहिर्निस्सृत्य वृत्तिर्भवतीत्यत आह *सर्ववृत्तिनिरोधेनेति *अन्यथा—अन्तःकरणस्य निरुद्धत्वाभावे । ननु योगजधर्म एव प्रत्यासत्तिरत आह *गौरवादिति । कस्तर्हि योगजधर्मस्योपयोगः तदाह *तेन चेति । ननु भूतभाविनो रिन्द्रियसन्निकर्षाभावात्कथं प्रत्यक्षमत आह *भूतेति । सूक्ष्मरूपदर्शनेन स्थूलरूपज्ञाने दृष्टान्तमाह *भग्नघटीति । *नचेति । युगपत्सर्वानुभवप्रसङ्गवारणाय मध्यमपरिमाणत्वमेव न्याय्यमिति भावः । *तदवच्छेदेनेति । चैत्रशरीरावच्छेदेनैव चैत्रीयमन्तःकरणमित्यर्थः । नच अन्तःकरणस्य विभुत्वे निष्क्रियत्वापत्तिः, तथाचोत्क्रान्त्यादिश्रुतिविरोध इति चेन्न । श्रुतेरन्तःकरणविशेषमनोऽभिप्रायकत्वात् । *मायिकत्वेनेति । 'अहं सुखी' इत्यादिप्रतीतेराविद्याकृतत्वेन भ्रान्तत्वात् । चैत्रादिसुखभ्रमे च चैत्रादिशरीरमवच्छेदकम् । ननु दृढप्रयोजने सिद्धे सति कर्तव्याभावाद् अदृश्यं प्रधानं स्यात् तथाचेदानीं संसारो नोपलभ्येतेत्यत आह *कृतार्थं प्रति नष्टमिति । तत्र यं पुरुषं प्रति नष्टमदर्शनं गतमपि ततोऽन्यं प्रति अनष्टं पुरुषान्तरसाधारणत्वादित्यर्थः । *काकोलूकेति । या काकस्य निशा सोलूकस्य दिवस इत्यत्यन्तानिर्वचनीयत्वमेव । *मायावादे इति । "नेह नाना" इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्यैव मिथ्यात्वात् । नच प्रपञ्चमिथ्यात्वस्यासत्यत्वेऽद्वैतहानिः मिथ्यात्वस्यासत्यत्वे च सत्यत्वापत्तिरिति चेन्न । संयोगतदभावयोरिव सत्यत्वमिथ्यात्वयोः समुच्चयात् । "स्वप्नविषयाभिमानवद्" इति परमतमाशङ्क्य गोतमः समाधत्ते "हेत्वभावादसिद्धिः" इति । असतां प्रमाणप्रमेयाणामभिमान इत्यत्र हेतुर्नास्ति जाग्रद्दशायामनुपलम्भात् । स्वप्नविषयाणामसत्त्वमिति वदतो मते हि उपलम्भानुपलम्भावेव

सत्यासत्यत्वनियामकौ । तथाच जाग्रद्दशायामुपलभ्यमानानां सत्यत्वं दुपरह्नवमिति । *विज्ञानवादीति । स हि बौद्धो योगाचार इत्थं मन्यते—सर्वो हि प्रमाणप्रमेयव्यवहारो बुद्ध्यारूढेन रूपेणान्तस्थ एव, बाह्यार्थस्वीकारे ऽपि बुद्ध्यारोहमन्तरेण प्रमाणादिव्यवहारानवतारात् । घटज्ञानं पटज्ञानमिति ज्ञानं हि ज्ञानगतविशेषमन्तरेण नोपपद्यते इत्यवश्यं विषयसारूप्यं ज्ञानस्याभ्युपेयम् । स्वीकृते च तस्मिन् ज्ञानेनैव विषयाकारस्यावरुद्धत्वादनर्थिका बाह्यार्थकल्पना । सहोपलम्भनियमाच्च ज्ञानविषययोरभेदो न्यायः । नह्यन्यतरस्यानुपलम्भे इतरस्योपलम्भो भवति । यथाहि स्वप्नमायामरीच्युदकगन्धर्वनगरादिप्रत्यया विनैव बाह्यार्थेन भवन्ति, एवं जागरितगोचरा अपि घटादिप्रत्यया भवितुमर्हन्ति । यद्धि प्रत्ययवैचित्र्यं तद् वासनावैचित्र्यात् । स्वप्नादिष्वपि हि अन्तरेणापि बाह्यार्थं वासनावैचित्र्येणैव ज्ञानवैचित्र्यं भवद्भिरप्यभ्युपेयते । विज्ञानस्य च क्षणिकत्वे ऽपि पूर्वपूर्ववासनाया उत्तरोत्तरविज्ञाने उपसंक्रान्तत्वात्स्मरणादेर्नानुपपत्तिरिति । *एवमिति । विज्ञानव्यतिरिक्ता विषया न सन्तीत्यर्थः । *जाग्रदिति । जाग्रद्दशायामपि गन्धर्वनगरादिप्रत्ययानां निर्विषयत्वदर्शनादित्यर्थः । *यथेति । स्वप्नविषयाणां जाग्रद्दशायां बाधितत्वप्रत्ययादस्तु निर्विषयत्वं जाग्रत्प्रत्ययानां तु न कस्यामपि दशायां निर्विषयत्वमस्ति । प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानस्य घटादेरपलापितुमशक्यत्वाच्च । घटज्ञानं पटज्ञानमिति तु विशेषणयोरेव भेदो न विशेष्यस्य । *इतिसूत्रेणेति । इत्येतदर्थकेन "अपवर्गेऽप्येवं प्रसङ्गः" इति सूत्रेणेत्यर्थः । *एवं प्रसङ्गः । अर्थरूपविशेषणवत्त्वाद्विषयावभासप्रसङ्गः । *इत्युच्चरितमिति । "तदभावश्चापवर्गः" इति तत्र सूत्रम् । तस्य शरीरादेरारम्भकधर्माधर्मविरहादिति तदर्थः । धर्मनाशस्तु "उभे सुकृ-

दुष्कृते" इति श्रुतिसिद्धः। पञ्चभूतसर्वेन्द्रियमनोबुद्ध्युपेतं सूक्ष्मशरीरम् । *विषयाभावः—मुक्तं प्रति विषयाभावः। ननु एकस्य मुक्तावविद्यानाशे सर्वस्य मुक्तत्वापत्तिरिति चेन्न। एकस्या एवाविद्याया जीवभेदेनावरणशक्तिनानात्वात् । *तदर्थमिति । अपवर्गार्थमिति तद्भाष्यादौ । समाध्यर्थमित्यन्ये । यमाः पातञ्जले उक्ताः—अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यपरिग्रहा यमाः (यो० पा० २ सू० ३०) । शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः (यो० पा० २ सू० ३२) । स्वाध्यायः स्वाभिमतजपः । *आत्मसंस्कारः—आत्मनोऽपवर्गाधिगमक्षमता । साधनान्तरमाह *योगादिति । प्रतिपाद्यत्वं पञ्चम्यर्थः । *अपवर्गइति । अपवृज्यन्ते जन्मान्तराण्यनेन इत्यपवर्गः । आत्मविधिः—आत्मसाक्षात्कारविधायकं वाक्यम्—"आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः"इत्यादि । तथाच योगशास्त्रोक्तात्मतत्त्वाधिगमसाधनैश्चात्मसंस्कारः कर्तव्य इत्यर्थः। यद्यपि "युज समाधौ"इत्यस्मान्निष्पन्नो योगशब्दःसमाधिवाची तथाऽपि "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः" । एष समाधिस्तु योगाङ्गम् । अङ्गाङ्गिनोरभेदविवक्षया तु धात्वर्थलाभः । *तत्त्वाध्यवसायेति। तत्त्वनिर्णयस्य संरक्षणं परोक्तदूषणनिराकरणेनाप्रामाण्यशङ्काविघटनं तदर्थं जल्पवितण्डे कथयेत् । जिगीषुकथा जल्पः स्वपक्षस्थापनाहीनकथा वितण्डा । वस्तुतस्तु मुमुक्षोर्न तादृशैः संवादो वीतरागत्वात्।तत्त्वबुभुत्सोः कथा वादः। *अस्य तन्त्रस्येति। प्रयोजनमित्यत्रान्वयः। *भाष्ये—वात्स्यायनभाष्ये। *आन्वीक्षिकीति।श्रुतस्यान्वीक्षणं तर्कविद्या आन्वीक्षिकी। सा च मुख्या आत्मविद्या। त्रयी ऋग्यजुः सामरूपा। आथर्वणस्त्वत्रैवेति। तत्कर्मणां यजुःसाध्यत्वात्। कृषिगोरक्षवाणिज्यं कुसीदं चेति वार्ता। *अध्यात्मेति। आत्मविषयिणी या विद्या उपनिषत् त-

दुक्तमेवेत्यर्थः । कथं पुनर्वेदान्तवाक्यानामक्रियार्थानामर्थवत्त्वं यावता "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्" इति जैमिनिना सूत्रितम् । आम्नायस्य विध्यर्थवादादिरूपस्य सर्वस्य साक्षात्परम्परया वा कार्यार्थत्वादक्रियार्थानामानर्थक्यं फलवदर्थशून्यत्वमिति हि तदर्थः । वेदान्तवाक्यानां च परिनिष्ठितवस्तुप्रतिपादकतया हेयोपादेयशून्यत्वेन पुरुषार्थत्वाभावात् । न ह्यनुवादकवाक्यानां फलवत्त्वरूपं प्रामाण्यमस्ति । नचाज्ञातब्रह्मज्ञापकत्वादेव विधित्वं शङ्क्यम् । विधीनां क्रियाविषयत्वेन परिनिष्ठिते वस्तुस्वरूपे तदसम्भवात् । अत्रोच्यते । "सदेव सोम्येदमग्र आसीद्" "एकमेवाद्वितीयम्" इत्यादिवाक्यानां ब्रह्मस्वरूपविषयत्वं निश्चितम् । तत्र च परिनिष्ठितवस्तुविषयत्वे ऽपि नानुवाददोषः । शास्त्रमन्तरेण "तत्त्वमसि" इति ब्रह्मभावस्यानवगमात् । एवं हेयोपादेयशून्यब्रह्मात्मावगमादेव सर्वक्लेशप्रहाणे सति पुरुषार्थस्यापि सिद्धिः । किञ्च "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः" "आत्मेत्येवोपासीत" "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इति श्रुतिषु विधौ बोधिते कोऽसावात्मा ब्रह्मेत्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपसमर्पणाय सर्वेषां वेदान्तानामुपयोगात् । तदुपासनाच्च शास्त्रदृष्टं मोक्षरूपं फलं भविष्यति । यद्यप्यन्यत्र भेदवाक्यानां विधिस्पर्शं विना प्रामाण्यं न दृष्टं तथाऽप्यात्मविज्ञानस्य फलपर्यन्तत्वान्नाप्रामाण्यं शङ्कनीयम् । इदन्तु बोध्यम्—"आत्मेत्येवोपासीत" इत्येतावन्मात्रस्य स्ववाक्यगतोपासनार्थत्वेऽपि न सर्वेषां वेदान्तानामुपासनापरत्वं निरस्तसमस्तभेदप्रपञ्चस्य ब्रह्मणो वेदान्तप्रतिपाद्यस्याद्वितीयत्वेनोपास्योपासकभावासम्भवात् इति ॥ २३ ॥

(क० टी०) ननु व्यासङ्गादिना ऽप्रतिसन्धानं कुतः मनः-

पदवाच्यस्यान्तःकरणस्य पातञ्जलनये व्यापकत्वादत आह *मनश्चेति । *शालीति । ज्ञानकारणमिति शेषः । अत्र मानमाह *अन्यत्रेति । इदं तैरपि स्वीकृतमिति भावः । सङ्कोचेत्यादिफलमाह *अत एवेति । तच्छालित्वादेवेत्यर्थः । इदमपि प्राचीनमतेन । सिद्धान्तमाह *वस्तुतइति । ज्ञानस्य भावो ऽभावश्चेत्युभयं मनसो लक्षणं ज्ञापकम् । तत्त्वमेवाह *वैधृत्यादिति । विधृतस्य भावो वैधृत्यं तत्त्वं चान्यसम्बन्धित्वम् । अज्ञानमिति च्छेदः । *तच्च—ज्ञानं च । सङ्कोचविकासशालित्वमपि तद्धर्मेत्याह *विकासस्त्विवति । *अन्यथा—अस्मन्मनसो ऽपि विकासाङ्गीकारे । दोषान्तरमाह *किञ्चेति । मतान्तरमाह *अदृष्टेति । अपिर्योगसमुच्चये । केचिदित्यरुचिबीजं तु अदृष्टविशेषस्य नियतविकासनियामकत्वस्वीकारे गौरवं सङ्कोचशालित्वभङ्गापत्त्योक्तदोषापत्तिश्चेति तथैवोचितमिति । नन्वेवमन्तःकरणस्यापि ऐक्यात् तत्त्वापत्तिरतः पातञ्जलसिद्धान्तमाह *अन्तःकरणश्चेति । तस्य तत्त्वे हेतुद्वयमाह *अत एवेति । तस्य विभुत्वादेवेत्यर्थः । अस्योभयत्रान्वयः । एवं च तदुभयोपपत्तये तस्य तत्त्वमिति भावः । तत्र द्वितीयमुपपादयति *अन्यथेति । तस्याविभुत्वे इत्यर्थः । ननु योगजधर्मवशात्तत्त्वाभावो ऽपि भविष्यत्यत आह *योगजेति । नन्वेवं क्वोपयोगो योगजधर्मस्यात आह *तेनचेति । योगजधर्मेण चेत्यर्थः । नन्वेवमपि योगिनां भूतभाविप्रत्यक्षानुपपत्तिस्तत्र सन्निकर्षाभावादत आह *भूतेति । भग्ने ये घटीकपाले तयोः किञ्चित्संयोगेन तदभावादाह *कपालेति । स्पष्टीकृतश्चैतद् गुरुचरणैः पातञ्जलवृत्तौ । मनस एकत्वे ऽपि स्वतो जीवोपाध्यन्तःकरणानां नानात्वादाह *नचान्तःकरणानामिति । प्रसङ्गान्नैयायिकमते ऽपि दोषमाह *एवमिति । उभयत्र दोषमुद्धरति *तदेवेति । आदिना तदात्मा सर्वस्येति । एवञ्च विभुत्वे ऽपि तस्य साधारण्यं नेति नातिप्रसङ्ग इति भावः । अत्र मानमाह *कृतार्थमिति । कृतार्थं बुद्ध्या समापितार्थम् । एकं कञ्चिन्मुक्तपुरुषं प्रति दृश्यं गुणादिकं प्रयोजनकरणाद्राज्ञो राज्यवन्नष्टमपि सामान्यतो न नष्टं तस्मिन्कृतार्थेऽन्यस्मिन्नकृतार्थे साधारणत्वादित्यर्थः । कुशलं मुक्तं पुरुषं प्रति नाशं प्राप्तमप्यकुशलानमुक्तान् पुरुषान्प्रति न

कृतार्थमिति तेषां दृशिरूपक्रियां प्रति विषयतामापन्नं परस्य पुरुषस्य रूपेण दर्शनेन लभत एवात्मसत्त्वमित्येवं दृक्दर्शन-शक्त्योः पुरुषबुद्ध्योर्नित्यत्वाच्छास्त्रेषूक्तस्तयोरनादिः संयोगो ऽप्युपपन्नः । विनाशित्वे हि गुणानामनादित्वं न घटेत, ततश्च तत्कार्यबुद्धेस्ततश्च बुद्धिपुरुषसंयोगस्येति भावः । इदमेवाविरो-धबीजप्रदर्शनेनोपपादयति *कथमिति । एवं वस्तु निरूप्य भेद-माह *यदीति । वेदान्त्यादिसंमतमपीदमित्याह *अविवेकेति । अन्यथा तदपगमनासङ्गतिः स्पष्टैव । एवं सति तथा नैयायि-कोक्तमपि सङ्गतमेव । तत्र तन्मूलसङ्गतिमप्याह *गोतमो-ऽपीति । क्रमेण सूत्रत्रयमाह *स्वप्नेति । तुर्याध्यायशेषे बाह्यार्थभ-ङ्गनिरासप्रकरणे ऽव्यवहितसूत्रत्रयमिदम् । *विज्ञानेति । विज्ञा-नमेवात्मेति वादीत्यर्थः । द्वयेनेत्यस्य कृत्वेत्यत्रान्वयः । तत्राद्य-सूत्रार्थमाह *यथेति । तत्तात्पर्यमाह *एवञ्चेति । तदभावे ऽपि तदर्थभावे चेत्यर्थः । विज्ञानपदार्थमाह *चित्तेति । द्विती-यसूत्राभिप्रायमाह *जाग्रदिति । वार्थमाह *अपीति । तथाच न केवलं स एव दृष्टान्तः किन्त्वयमपीति भावः । अनूद्य दूषयति *यद्यपीति । आदिना ते जाग्रद्विषयाः । आदिना सन्निधगमनम् । दूरत्वरूपप्रतिबन्धकं नेत्याह *समीपे एवेति । *उपेति । कर्मधा-रयः । शुक्तिरजतादिवन्नेत्याह *यावदिति । किञ्चिद्व्यक्तिनाशेऽपि तत्सजातीयसत्त्वादाह *जातीयानामिति । उक्ततात्पर्यनिरासा-याह *चित्तेति । *तत्त्वे-असत्त्वे । नन्वेतावताऽपि प्रकृते क उप-योगो ऽत आह *एवञ्चेति । तद्भेदेन तादृशसत्त्वप्रतिपादने चेत्यर्थः । उक्तरीत्या सत्त्वेऽपि न परमार्थत इत्याह *अनिर्वचेति । ननु सा-मान्यसूत्रत्वात् तस्यापि खण्डनं तृतीयसूत्रेण कुतो नात आह *तस्येति । अनिर्वचनीयतावादस्येत्यर्थः । ननु वेदान्तिमतेनानिर्व-चनीयेन व्यावहारिकसत्यत्वमिति तथा भाष्यवार्त्तिकोक्त्या तत्त्व-प्रतिपादनेन कथं तस्य तत्त्वमुक्तप्रायमत आह *तद्वादे चेति । अनि-र्वचनीयत्ववादे चेत्यर्थः । वेदान्तिमतं तु प्राग् दूषितमिति भावः । तै-

(१) अनादित्वं न घटेतेति संबन्धः, एवमुत्तरत्रापि ।

(२) अयं ग्रन्थः एकस्मिन् एव कलापुस्तके उपलभ्यमानोऽ-प्युपयुक्तत्वादत्र सन्निवेशितः ।

त्वबुभुत्सोः कथा वादः । *अदोषः—व्यवहारोच्छेदरूपदोषो न ।

एतेन तथा नैयायिकोक्तमपास्तम् ।

अत्राहुर्मूलकाराः—

यत्तु प्रमाणादिपदार्थजातस्य सत्त्वानभ्युपगमे द्वयोर्वादिनोः कथोच्छेद इति नैयायिकादयः । तन्न ।

द्वयोर्वादिनोर्वाग्व्यवहारस्य तत्सत्ताभ्युपगमनैयत्याभावात् । चार्वाकादीनां वाग्व्यवहारस्य दर्शनात् । अन्यथा परेषां तत्खण्डनकथोच्छेदः स्यात् । नच तद्वाग्व्यवहारस्य स्वपक्षसाधनपरपक्षबाधनक्षमत्वाभावेन तादृशवाग्व्यवहारस्य प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमपूर्वकत्वनियमः । एवञ्च चार्वाकादिवाग्व्यवहारः साधनबाधनाक्षमः प्रमाणादिसत्तानभ्युपगमेन प्रवर्त्तितत्वादुन्मतवाग्व्यवहारवदिति वाच्यम् । सद्वचनाभासत्वस्यात्रोपाधेः सत्त्वात् । अत एव प्रमाणादिसत्तामभ्युपगम्य प्रवृत्तकथयोर्नैयायिकमीमांसकयोरन्यतरेणान्यतरवाग्व्यवहारस्य साधनबाधनाक्षमत्वव्यवहारोपपत्तिः ।

किञ्च यद्यनभ्युपगतप्रमाणसत्तावाद्युक्तत्वेन तद्वचनानामाभासत्वं ब्रूषे तदाऽभ्युपगतप्रमाणसत्तावाद्युक्तत्वेन त्वद्वाग्व्यवहारोऽपि वचनाभासः किं न भवेत् ।

नच तत्सत्तानभ्युपगमे धर्मिणो व्यवहारस्यैवासिद्धिर्दूषणाद्यनुपपत्तिश्च सर्वविधिनिषेधानां प्रमाणाधीनत्वादिति वाच्यम् । सत्त्वासत्त्वोदासीनैः प्रसिद्धिसिद्धप्रमाणादिना व्यवहारसिद्धेः ।

किञ्च प्रवृत्तकथं प्रति हि इदं दूषणं परेण वाच्यम् । तत्र प्राक्तनकथारम्भवत् अग्रे ऽपि अभ्युपगतप्रमाणादिसत्त्वेन नैयायिकादिनाऽनभ्युपगततत्सत्त्वस्यापि प्रसिद्धिसिद्धेनाग्रिमवाग्व्यवहारोपपत्तेः । किञ्च त्वया प्रमाणादिसत्तामनभ्युपगम्य विचारः कर्त्तव्य इत्युभयोः संमतौ कथारम्भो निर्विघ्नः । उभयाभ्युपगममपि कथारम्भानियामकं स्वीकृत्य प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमस्यापि तन्नियामकत्वाङ्गीकारे गौरवम् ।

किञ्च चार्वाकादेर्दुर्वैतण्डिकस्य कथाप्रवेशाङ्गीकारे तं प्रमाणादिसत्त्वानभ्युपगमप्रयुक्तैतद्दोषदानमयुक्तम्, तदनङ्गीकारे उक्तदोषदानार्हत्वाभावः । कथायामेव निग्रहस्य प्रसिद्धत्वात् ।

नच वादिप्रवर्तनीयवाग्व्यवहारं प्रति तत्सत्ताभ्युपगमो हेतुः । चार्वाकादिवाग्व्यवहारस्वरूपापलापस्याशक्यत्वात् । नच तद्व्यवहारं प्रति प्रमाणादीनां हेतुत्वं यो हेतुः स सन्नित्यन्वयबलाच्चैतेषां सत्त्वं यत्सत् तद् अभ्युपगम्यते इति तत्सत्ताभ्युपगमः। कथारम्भोत्तरं तत्सत्त्वसाधनम्, सिद्धे च सत्त्वे तत्कथारम्भ इत्यन्योन्याश्रयापत्तेः । अन्या कथा चेदनवस्थापत्तिः । तस्या अपि सत्त्वसाधनपूर्वकत्वात् । तस्मात्कथातः पूर्वं तत्त्वबुभुत्सुभ्यां विजिगीषुभ्यां वादिप्रतिवादिभ्यां व्यवहारनियम एव कार्यः । सच–प्रमाणेन तर्केण च व्यवहर्तव्यं वादिना । प्रतिवादिना च कथाङ्गप्रमाणादिस्वरूपनिश्चयाभावज्ञापकं वक्तव्यम् । प्रतिज्ञाहान्याद्यन्यतमनिग्रहस्थानं च प्रदर्शनीयम्, तत्प्रदर्शने इतरस्य भङ्गः, अन्यथा स्वस्येत्यादिरूपः ।

नच व्यवहारनियमे ऽपि हेतुर्वाच्यः । सच कथायामारब्धायामेव वक्तुं शक्यः प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमहेत्वभिधानवत् । एवं च पूर्वं समयबन्धो ऽपि न सिध्यतीति वाच्यम् । वादिभ्यां तत्त्वबोधजयमूलकतया व्यवहारनियमस्य स्वेच्छयैव परिग्रहात् ।

नच प्रमाणामूलकस्येच्छामात्रमूलकसमयबन्धस्य मूलाशुद्ध्याऽशुद्धिसम्भावनया विचारस्य विचार्यस्य जयादेश्च विप्लवः । अनादिपारंपर्यायातस्य लोकव्युत्पत्तिगृहीतसंवादस्य समयबन्धस्य नाशुद्धिसम्भावना, स्वत एव शुद्धत्वात् ।

नचोक्तरीत्यैव प्रमाणादिसत्ता ऽप्यङ्गीकर्त्तुमुचिता । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तादृशव्यवहारनियमस्यैव कथाऽङ्गत्वाङ्गीकारात्, नतु प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमो व्यतिरेकाभावात् ।

नच लोकसिद्धत्वात्प्रमाणादीनामपि तद्वाच्यत्वेऽनभ्युपगमापत्तिः। अन्यथा सन्तु सन्ति न तूक्तानुपपत्त्या । नच तत्सत्ताऽनभ्युपगमे तत्त्वबोधविजयरूपकथाफलस्यातिप्रसङ्गः । समयबन्धाङ्गीकारेण तत्परिहारात् तस्य च सत्त्वमभ्युपेतम् । असतः सत्त्वप्रापणस्यैव निष्पादनत्वात् । एवं प्रमाणैर्व्यवहर्त्तव्यमिति समयबन्धेन प्रमाणानां कारणविशेषत्वरूपं करणत्वमुक्तम् । कारणत्वं च नियतपूर्वसत्त्वमिति तेषामपि सत्त्वमभ्युपेतम् । तथा दूषणानामसत्त्वे भङ्गावधारणासमयबन्धौ न स्यातामिति तत्सत्त्वमिष्टम् । हेतोर्व्याप्त्यादीनां च सत्त्वे तद्विषयस्य सत्त्वरूपता सिध्यतीति तेषामपि सत्त्वमिष्टं

भवत इति ज्ञायत इति चेन्न ।

उक्तव्यवहाराणां सत्ताज्ञानमात्रेण चरितार्थतया वास्तवसत्तानाक्षेपकत्वात् ।

किञ्च सत्तावगममात्रात्तत्सत्ताऽभ्युपगमे मरुमरीचिकादौ जलरूपतासत्ताया अप्यभ्युपगमापत्तिः । नच वादिप्रतिवादिमध्यस्थानामबाधितसत्तावगम एव तदभ्युपगमहेतुरिति वाच्यम् । पुरुषत्रयावगतस्य गन्धर्वनगरादेरन्यैस्तदैव बाधदर्शनेन तैरपि दोषावगमे कालान्तरे बाध्यतादर्शनेन तावन्मात्रेण सत्त्वासिद्धावतिप्रसङ्गात् । एवमपि सत्त्वाभ्युपगमे भ्रमबाधप्रसिद्ध्योर्विलयापत्तिः।

नच सर्वकाले सर्वेषां बाधग्रहाविषयत्वात तत्सदिति वाच्यम् । प्रमाणादौ सार्वकालिकसर्वपुरुषीयबाधग्रहाविषयत्वस्यासर्वज्ञेन ज्ञातुमशक्यत्वात् ।

नच सम्यक्त्वावगमे ऽप्यभिमतसम्यक्त्वानिर्वाहायात्यन्ताबाध्यत्वमेष्टव्यम् । 'ब्राह्मणोऽहम्' 'कृष्णकेशोऽहम्' इत्यादिप्रतीतेः प्रागात्मनिश्चयाद्बाधितत्वावगत्यैव सम्यक्त्वाभिमतविधिविधेयादिव्यवहारदर्शनेन त्वदुक्तव्याप्तेरभावात् । तादृश एवायं प्रमाणादिसत्तावगमः । तदुक्तम्—'व्यावहारिकीं प्रमाणादिसत्तामादाय विचारारम्भः' इति । तस्माद्यद्वाग्व्यवहारे कृतसमयादौ उल्लङ्घनव्यवहारो न मध्यस्थस्य, तस्य जयः,इतरस्य पराजयः । 'अनेन नियमेन वक्तव्यम्' इत्यस्य हि 'अनेन नियमेनानेनोक्तम्' इति मध्यस्थावगमस्य विषयीभवितव्यमित्यर्थ इति न नियमसत्त्वापत्तिः । नचैवमप्यवगमसत्ताऽवश्यमङ्गीकार्या तेनैव तव सर्वव्यवहारनिर्वाहादिति वाच्यम् । तत्सत्तावगमान्तरस्यैव तत्सत्तायां शरणत्वात् । न चावगमसत्तावीक्षाया अप्यवगमोऽस्तीत्यवगमान्तरस्य शरणत्वे ऽनवस्था तत्र यत्रैव ज्ञाने तद्विषयज्ञानान्तरानुत्पत्तिस्तस्यासत्त्वे पूर्वपूर्वस्याप्यसत्त्वापत्तिरिति वाच्यम् । त्रिचतुरज्ञानपर्यालोचनमात्रविश्रान्तेन ततः परमपरीक्षणरमणीयेनैव विचारेण समयबन्धपूर्वकं कथाप्रवृत्त्या ऽदोषात् । यथा स्वर्णमुद्रापरीक्षणे त्रिचतुरवाक्यात्सम्यङ्निर्णये न पुनर्ज्ञानान्तरमपेक्ष्यते तद्वत् । अन्यथा प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमज्ञानानवस्था दुष्परिहरैव । ज्ञानसत्तायास्तत्प्रमाणज्ञानान्तरानुसरणे सिद्ध-

भावात् । नच चक्षुर्वदज्ञातमेव ज्ञानं स्वरूपसत्तामात्रेण स्वकार्यकरमिति नानवस्था । एवमपि ज्ञाने जाते 'जानामि न वा' इति-सन्देहाद्यनुदयेनानुव्यवसायावश्यकत्वे ऽनवस्थाया दुष्परिहरत्वात् । नच तवासत एव ज्ञानस्य व्यवहारोपपादकत्वे शशविषाणादिकमपि तथा स्यादिति वाच्यम् । यथा तव स्वरूपसत्ताऽविशेषे ऽपि ज्ञानस्वरूपसत्तैव व्यवहारोपपादिका न घटादिसत्ता तथा मया ऽसत्त्वाविशेषे ऽपि ज्ञानमेव व्यवहारोपपादकं न शशशृङ्गादीत्यभ्युपगमात् ।

नचासदुपपादकं चेति व्याहतम् । सद् उपपादकमित्यस्यापि व्याहतत्वापत्तेः । नहि यदुपपादकं नासदिति क्वचिदावयोः सिद्धमस्ति । नचैवमसत एव कारणत्वे बीजवापानन्तरमिवान्यदा ऽप्यङ्कुरोत्पत्त्यापत्तिः । तवापि कार्योत्पत्तिक्षणे ऽसत्यैव सामग्र्या यथा कार्यं जायते तथा ऽन्यदप्यापत्तेः । नच मम प्राक् सामग्रीसत्त्वमेव कार्यजन्मनियामकमिति न दोषः । ममापि प्राक्कालावच्छिन्नं कारणासत्त्वमेव कार्यजनकमित्यदोषात् ।

नच मम कारणाव्यवहितोत्तरत्वं कालगतं कार्यजन्मनियामकं त्वया तु नैतच्छक्यमसत्त्वाविशेषादिति वाच्यम् । अव्यवहितोत्तरत्वस्यापि कार्येण समकालत्वादागन्तुकत्वान्नियामकत्वानुपपत्तेः । तस्मादन्यकालिकसामग्र्यास्तदा कार्यजन्मनियमस्तथा दर्शनादेव वाच्यः तर्हि ममापि तुल्यम् ।

ननु कः कार्यजन्मकाल इति चेत् यत्र कार्यजन्म सः । न च कार्यकालस्यानुगतं रूपं वक्तव्यमन्यथा यत्र कार्यजन्मेति यच्छब्देन परामर्शायोग इति वाच्यम् । अनुगतं रूपं वक्तव्यमिति नियमाभावात् । अन्यथा कार्यसत्तावैशिष्ट्यं कस्येति प्रश्नपरम्परायामनवस्थापातः ।

किञ्च सद्वादिना सत्ताविशिष्टं बीजमङ्कुरकारणमुच्यते तदा सत्ताविशिष्टे सत्तान्वयाभावादसत्त्वमेव कारणस्यायातम् ।

तथा हि विशिष्टं किं तयैव सत्तयोत सत्तान्तरेण । नाद्यः । विशिष्टस्य विशेष्यविशेषणानतिरेकेण विशेषणांशे तस्यावृत्तावात्माश्रयापत्तिः । तस्यातिरिक्तत्वे ऽपि दण्डविशिष्टदण्डस्य वृत्त्यभावनियमदर्शनेन तस्याः स्वविशिष्टे वृत्त्यसम्भवः । एवञ्च सत्ताविशिष्टे

सद्व्यवहारं शुक्तिरूप्यवहारवत्स्यात् । नान्त्यः । अनवस्थापत्तेः । यस्यामेव सत्तायां सत्ताभेदादर्शनं तस्या असत्त्वे मूले क्षतिरित्यनवस्था दुष्टिबीजम् ।

नच सद्बीजं कारणं सन्तस्तन्तव इत्यादेः स्वरूपसत्त्वविषयकत्वम् । अनुगतबुद्धेरपि भिन्नस्वरूपालम्बनत्वे सर्वजात्यपह्नवापत्तेः अनुगतबुद्धिव्यवहारावेव हि तत्कल्पकौ ।

किञ्च स्वरूपसत्तायाः कारणतावच्छेदकत्वादनुगतकारणताग्रहो दुरुपपादः ।

किञ्च घटादेः पृथुबुध्नोदराकारत्वादि स्वरूपं न ततोऽधिकं किञ्चित्स्वरूपसत्त्वं नामास्ति । असतोऽपि चेत्तद्रूपं स्वरूपं तदयोगान्निषेधानुपपत्तिः । असन् घट इति व्यवहारश्च भज्येत । असत्त्वाश्रयाभावात् ।

अथ सदपि बीजादि सत्तामनन्तर्भाव्य बीजत्वेनैव कारणमुच्यते । तर्ह्यसतोऽपि असत्त्वमनन्तर्भाव्य कारणत्वमस्तु । नचासतः कार्याव्यवहितसत्त्वरूपं कारणत्वमनुपपन्नम् । असत्यैव सत्तया तदुपपत्तेः । यदि सा स्वरूपेणैव नेष्यते तर्हि असती सत्तेति व्यवहारोऽपि न स्यात् ।

किञ्च तवापि सत्ता स्वरूपसत्यैवोत सत्तान्तरवैशिष्ट्येन । आद्ये इष्टमेव नः । अन्त्ये ऽनवस्था । नचासतः कारणत्वे शालिबीजमेव शाल्यङ्कुरस्य कारणमिति नियमः कथम् । सद्वादिनस्तु शालिबीजस्य तज्जातीयस्य वा सत्त्वे शालिसत्त्वं तदभावे तदभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तज्ज्ञानम् । असद्वादिनः केवलो व्यतिरेकः स्यात् । सोऽप्यनियतः कारणाभावे कार्याभावावश्यंभावाभावात् । असतः कारणस्यासत्त्वे एव कदाचित्कार्योत्पत्तेरिति वाच्यम् । तवापि बीजसत्त्वे सति अङ्कुरसत्त्वमित्यन्वयस्य दुर्घटत्वात् । विशेषणीभूतसत्तानङ्गीकारात् । यदि स्वरूपसत्त्वमादाय तवान्वयग्रहणम्, तदाऽसद्वादेऽपि तुल्यम्, स्वरूपस्यानपलापात् । नचासतः कारणत्वे—

आशामोदकतृप्ता ये ये चोपार्जितमोदकाः ।
रसवीर्यविपाकादि तुल्यं तेषां प्रसज्यते ॥ इति—

दोषः, तवापि तुल्यत्वादिति गृहाण । तस्मात्—

पूर्वसम्बन्धनियमो हेतुत्वे तुल्य एव नौ ॥
वस्तुतत्त्वबहिर्भूतसत्त्वासत्त्वकथा वृथा ॥ इति ध्येयम् ।

वस्तुतो ऽसतः कारणत्वम् इमदस्मान्नियमेन पूर्वं सदिति बुद्ध्योपपादनीयम् । नच रासभादेरपि तादृशभ्रान्तबुद्ध्या कारणत्वापत्तिः । यादृश्या हि त्रिचतुरादिकक्ष्यास्वबाधितया बुद्ध्या तव सत्त्वनिश्चयस्तादृश्यैव बुद्ध्या विषयीकृतस्यासतो मम कारणतानिश्चयात् तदग्रे बाधाच्चासत्त्वावधारणमस्माकम् । नच त्रिचतुरकक्षासु यत्र बाध्यते तस्याऽग्रे बाधोऽसम्भवी । बह्वीष्वपि भूमिष्वनुपलब्धबाधस्य परसिद्धान्तस्यान्यप्रयुक्तयुक्तिबाध्यत्वदर्शनात् । तस्य तयाऽपि बाधानङ्गीकारे दर्शनानां परस्परं विप्रतिपत्त्यभावादेकदर्शनपरिशेषापत्तिः ।

नच सत्त्ववादिना परपक्षोऽसन्निति दूष्यते स्वपक्षोऽप्यसन्नेवेति कथमेतदुपपद्यते इति चेन्न । व्यवहाराविसंवादकृतोऽसत्त्वे विशेष इत्युक्तत्वात् ।

नच गिरिगुहागतबीजादौ इदमस्मान्नियतं प्राक् सदिति बुद्धिविषयत्वाभावेन कथं कारणत्वमिति वाच्यम् । तज्जातीये कादाचित्कतादृशबुद्धिविषयत्वस्यैव कारणतानियामकत्वात् । अन्यथोत्तरकालिकसत्त्वबुद्धिविषयतया पूर्वकालिकं सत्त्वं तवापि कथं सिध्येत् । नच पूर्वकालिकमज्ञातं सत्त्वम् उत्तरकालिकेन प्रमाणेन गृह्यत इति अन्यकालिकं सत्त्वग्रहणमेव कारणत्वव्यवहारोपयोगीति प्रत्यक्षे युक्तम् । असद्वादे तु सत्तानङ्गीकारात्कालान्तरे बुद्धिरेव कथमिति वाच्यम् । ममाप्यसतः प्राक् सत्त्वग्रहस्यैव तद्व्यवहारोपपादकत्वेनादोषात् ।

तदेतत्संवृतिसत्त्वमिति गीयते बौद्धैः । संवृतिर्लौकिकबुद्धिरविद्या । तया सत्त्वं सर्वस्येति तदर्थः ।

नच ज्ञानं सद् असद्वा । आद्ये ऽपसिद्धान्तः । असतस्तु कथं विशिष्टव्यवहारप्रवर्तकत्वमिति वाच्यम् । त्रिचतुरादिकक्षासु व्यवहाराविसम्वादमात्रेण वस्तुतो ऽसतापि तेन व्यवहारोपपत्तेः । तावता च न परमार्थसत्तासिद्धिरित्यावेदितम् । भ्रमविषयेण शुक्तीदमंशसंसृष्टरूप्येणा-

सतैव भ्रमस्य विशिष्टताव्यवहारदर्शनात् । अतीतानागतादिविषयाविज्ञाने विशिष्टव्यवहारकाले ऽसतो ऽपि विषयस्य विशिष्टज्ञानव्यवहारकारणतायाः त्वया स्वीकाराच्च । कारणताग्रहकाले ऽसत एव कार्यस्य विशेषकत्वाङ्गीकाराच्च । अन्यदा तस्य सत्त्वं तु चौरलुण्ठिते यामिकजागरणवृत्तान्तसदृशामिति दिक् ।

तच्च ज्ञानं स्वप्रकाशम् । स्वप्रकाशत्वं च स्वत एव प्रमितस्वरूपत्वम् । तथाहि विचारकस्यापि ज्ञाने सति "जानामि न वा" इति संशयो "न जानामि" इतिविपर्ययज्ञानं ज्ञानाभावप्रमा च न दृश्यते। तेनैतद्दर्शनाभावव्यापकं च प्रमितत्वम् । यथा प्रमितघटे । अतस्तद्दर्शनाभावो ज्ञानस्य प्रमितत्वं ग्राहयति । अन्यथा जिज्ञासोत्तरं निद्रादिप्रतिबन्धाभावे प्रमितत्वाव्यतिरेकस्य व्यापकं तदभावावगाहिज्ञानं स्यात् । अतः सतो ज्ञानस्य प्रमितत्वमवश्यं वाच्यम् । तच्चान्यासम्भवात्स्वत एव । एवं च स्वात्मकज्ञानज्ञेयमेव ज्ञानस्वरूपम् । नच "घटो ऽयम्" इत्यादिविषयज्ञानरूपव्यवसायोत्तरं "घटं जानामि" इत्यादिज्ञानरूपानुव्यवसायस्य नियतत्वात् न संशयादीति वाच्यम् । यत्रैवानुव्यवसाये व्यासङ्गान्तरापलापभिया ज्ञेयत्वं न स्वीक्रियते तत्र, जिज्ञासायामप्यनुव्यवसायो ऽस्ति नवेति प्रमात्राश्रितसंशये तदारभ्य व्यवसायविषयपर्यन्तं संशयस्य दुष्परिहरत्वात् । यथा "धूमो ऽयं धूलिर्वा" इति ज्ञापकसन्देहज्ञाप्यवह्निसन्देहस्तथेहानुव्यवसायसन्देहे तज्ज्ञाप्यव्यवसायसन्देहेन विषयानिश्चयासम्भवात् त्रिचतुरानुव्यवसायकक्षाभिरग्रे ऽविचारितरमणीयज्ञानसत्त्वावगमे ऽपि तत्संशयमारभ्य कदाचिद्विषयपर्यन्तं सन्देहो दुर्वार एव । नच स्वप्रकाशत्वे ऽपि यत् प्रमाणं तेषु तस्य प्रामाणान्तरेण सत्त्वानिश्चये तवापि संशयः स्यादिति वाच्यम् । तत्पक्षे मानमेयव्यवस्थाया अभावात् । मेयत्वे तस्यापि घटादिवद्बोधत्वप्रसङ्गः, 'घटं जानामि' इति प्रत्यक्षवत् 'बोधं पश्यामि' इत्यनुभवाभावाच्च ।

नच बोधः स्वातिरिक्तवेद्यो वस्तुत्वात् घटवदित्यनुमानन्तथा । स्वतोगृहीतस्य धर्मित्वे व्याघातात्, असिद्धस्य धर्मित्वे आश्रयासिद्धेः । तस्माद्बोधान्तरानुपलम्भाद्बोधः स्वप्रकाशः । पराधीनप्रकाशत्वेऽनवस्था ।

नच वित्तेर्नावश्यं वेद्यत्वम् । व्यवहारस्तु स्वरूपसत्तयेति वाच्यम् । तस्यां प्रमाणानुपन्यासे स्वरूपसत्ताया अप्यभावेन तया व्यवहारासम्भवात् । नच प्रमाणानुपन्यासेऽप्यस्तु तत्सत्ता सत्त्वविचाराविषयैव । तयाऽर्थनिश्चये व्यवहारोपपत्तेः। पश्चात्तु व्यवहारसत्त्वेनैव तत्सत्तानिश्चय इति वाच्यम्। सामान्यतो ज्ञानं विना तज्जिज्ञासाया एवासम्भवात् ।

किञ्च व्यवहारस्यापि कथं सत्त्वमित्यनवस्थापत्त्याऽर्थासिद्धेरप्यापत्तेः ।

तदुक्तम्—अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति । इति ।

ज्ञाने अपरोक्षत्वमनङ्गीकुर्वत इत्यर्थः । तत्र तत्र सत्ताप्रमाणप्रश्ने यत्रैव प्रमाणे प्रमाणाभावमूलिका सत्तानिवृत्तिस्ततः क्रमेण सर्ववस्तुसत्तानिवृत्त्यापत्तिरित्यनवस्थाऽस्वप्रकाशवादिनः ।

नच नैरन्तर्येण ज्ञानतज्ज्ञानतज्ज्ञानधारा स्वीक्रियतेऽनवस्था स्यात्। किन्तु व्यवहारदर्शनादेका काचिद्वित्तिः कदाचित्प्रमीयते ततो वित्तित्वसामान्यात्सर्ववित्तिषु प्रमाणसिद्धत्वं प्रतीयत इति वाच्यम्। निर्विषयघटादिवित्तीनामुपलम्भासम्भवात् । तावद्विषयशतयुक्ताया वित्तेरस्मदादिभिरननुभवात् ।

नच सर्वज्ञस्य योगिनः सर्वविषया वित्तिः प्रत्यक्षा । तस्या अप्यन्यवित्त्यवभास्यत्वे ऽनवस्थापत्तेः ।

नच सर्वज्ञवित्तिः सर्ववित्तिसन्ततिग्राहिणी स्वस्यापि संवित्तेर्भावात्स्वात्मानमपि प्रकाशयतीति वाच्यम् । तावता स्वप्रकाशत्वसिद्धेः । नच सर्ववित्तिप्रवाहग्राहिणी सर्वज्ञवित्तिर्नस्वात्मानं प्रकाशयति किन्तु ग्राह्यकोटिनिविष्टवित्त्यन्तरेणेति वाच्यम् । सर्वविषयाया एव वित्तेर्ग्रहणेन स्वस्यापि तद्विषयत्वेन स्वग्रहणे स्वप्रकाशतासिद्धेः ।

नचैवं घटादेरपि स्वतःसिद्धतापत्तिः अन्यथा तत्रापि तत्सामग्र्याः सामग्र्यन्तरजन्यत्वेनानवस्थापत्तिरिति वाच्यम् । तत्सामग्रीपरम्परायाः कुत्रचिद्विच्छेदे घटस्य सदातनत्वापत्त्या प्रमाणसिद्धा साऽनवस्था ज्ञानपरा तु प्रमाणशून्येति अन्धपरम्परेति वैषम्यात् ।

यदि ज्ञानसत्त्वसिद्ध्यनुपपत्त्या सर्वं ज्ञानमविच्छिन्नपरम्परं प्रमी-

यते इत्युच्यते तर्हि किं तत्स्वात्मनोऽपि प्रमापकमिष्यते उतान्यत्तत्प्रमापकम् नास्त्येव वा तत्प्रमापकम् । सर्वथाऽप्युक्तदोषानिस्तारः । स्वात्मप्रमापकत्वे स्वप्रकाशता सिद्धैव । द्वितीयेऽनवस्था । तृतीये शेषासिद्ध्या सर्वासिद्धिरिति ।

किञ्च प्रमाणसिद्धं ज्ञानसत्त्वं वदता प्रमाणप्रमेयप्रमालक्षणानि वाच्यानि तानि च वक्तुमशक्यानि । वक्ष्यमाणदोषग्रासात् ।

नचैवं ज्ञानलक्षणस्यापि असम्भवो ज्ञानमपि नास्त्येवेति वाच्यम् । स्वतःप्रकाशमानस्य दुरपह्नवत्वात् । स्वप्रकाशत्वाङ्गीकारादेव च तस्य जन्मनाशादिसर्वदोषाभाववत्त्वम् ।

तथा हि जन्मादयो हि न स्वप्रकाशाः संविद्रूपापत्त्या जन्मादित्वस्यैव हान्यापत्तेः । एवं च तेषां जडत्वेन न संविद्धर्मत्वम् । एवं वक्ष्यमाणभेदभंगन्यायेन द्रष्टव्यम् । न चाभावाङ्गीकारादेवाद्वैतव्याघातः सौगतप्राभाकरयोर्भावाद्भेदेनाभावानङ्गीकारे तद्व्यवहारवन्नैयायिकानामभावाभावस्य स्वरूपानतिरेकवदस्माकमपि तदतिरेकानङ्गीकाराद्विकल्पमात्रत्वाच्च तत्प्रतीतेर्न तेनाद्वैतव्याघातः । नच सत एव प्रतियोगित्वात्सर्वथा अद्वैतानङ्गीकारे 'न विद्यते द्वैतमत्र' इति संवेदने सर्वप्रकारभेदनिषेधायोग इति वाच्यम् । भ्रमविषयस्येवासतोऽपि प्रतियोगिनो निषेधसंभवात् । 'यद् रजतमभात्सा शुक्तिः' इति यथा मिथ्याभूतेनापि शुक्तिरूपं लक्ष्यते तथा व्यवहारसिद्ध्या वस्तुतो मिथ्ययैव श्रुत्या तात्पर्यवृत्त्याऽद्वैतं प्रतिपाद्यते । अविद्यादशायां च तस्यां प्रमाणत्वव्यवहारः । स्वात्मसिद्धमेव चिद्रूपम् । इत्यन्यत्र विस्तरः ।

ननु ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे स्वस्य प्रकाश इत्यर्थकस्वप्रकाशशब्दानुपपत्तिः क्रियाकर्मभावानुपपत्तेः । क्रिया हि कर्मणो जन्या कर्म च जनकम् । नचैकस्यैव जनकत्वं जन्यत्वं च सम्भवति जनकजन्ययोः पूर्वपरकालनियतत्वात् । कार्यानवच्छिन्नकारणसत्ताकालस्य पूर्वकालत्वादिति चेद् क्रियायां कर्मजन्यत्वानङ्गीकारात् । नचैवं कर्मकारकत्वानुपपत्तिः । क्रियाजनकत्वस्यैव कारकपदार्थत्वादिति वाच्यम् । प्रत्यक्षे विषयस्य जनकत्वदर्शनमात्रेण तत्र कारकत्वव्यवहारात् । अन्यथेश्वरज्ञानस्य नित्यत्वनये तस्य

कर्मजन्यत्वाभावेन तत्कर्मणः कारकत्वानापत्त्या 'ईश्वरः सर्वं जानाति' इत्याद्यनापत्तिः । किञ्चाध्यात्मविदो निरुपाधिमात्मानं जानत 'आत्मानं जानामि' इत्यनापत्तिः स्वस्य कर्तृत्वविरोधात् । तस्मात्कर्मकारकमिति संज्ञामात्रं वैयाकरणानामर्थविशेषमिष्टं नदीवृद्ध्यादिवत् । एवं च यत्रापि सोऽर्थो नास्ति तत्रापि तदारोपेण तदाश्रयकार्यनिर्वाहो नैतावता तद्विरोधो वस्तुनि दूषणम् ।

नन्वेवमप्यभेदे विषयविषयिभावासम्भवः । विषयसम्बन्धित्वं हि विषयित्वम् । सम्बन्धिनोः स्वरूपभेदाज्ञाने सम्बन्धाभावावगमात् इति चेन्न ।

विषयविषयिभावस्य तत्स्वरूपातिरेकाभावात् । अतिरेकेऽपि ज्ञानज्ञेययोर्विषयविषयिभावः सम्बन्ध इत्यादौ तत्सम्बन्धस्य षष्ठ्या प्रतीयमानस्य स्वाश्रयात्मकत्वमेवैष्टव्यमन्यथाऽनवस्था स्यात् । तथा च तत्रैव या सम्बन्धमितिः सा सम्बन्धस्वरूपा सम्बन्धिनोर्भेद एव भवतीति नियमत्यागो यथा, तथा विनाऽपि सम्बन्धिभेदं विषयविषयिभावेन बाधाविषयत्वात्पारमार्थिकत्वे ऽप्यक्षतेः ।

किञ्च यथा तवान्येषु सत्तासम्बन्धात्सद्व्यवहारः सत्ता तु स्वयमेव सद्रूपा, न चात्माश्रयः, तथा ज्ञानं क्रियाकर्मविषयविषयिभावयोरभावेऽपि स्वत एव सिद्धरूपत्वात्स्वप्रकाशमिति व्यवह्रियते ।

किञ्च कुटादीत्यादौ तद्गुणसंविज्ञाने बहुव्रीहौ गुणभूतसहितस्यैवान्यपदार्थस्य तत्पदप्रतिपाद्यता तथा ज्ञानस्याविषयमपि स्वात्मानमादाय स्वविषयव्यवहारप्रवर्त्तनसमर्थनम् । प्रधानैकदेशस्य विशेषणतया संविज्ञानं यत्र स तद्गुणसंविज्ञानः । सोऽयं गुरूणां सविषयकविज्ञानस्वप्रकाशतापक्षः नतु ब्रह्मस्वप्रकाशतापक्षः । तस्य विषयाभावात् । किंतु यथा स्वाविषये कुटादौ बहुव्रीहिवाक्यं व्यवहारप्रवर्तकं तथा ज्ञानमविषयेऽप्यात्मन्यविद्यादशायां "जानामि" इत्यादिव्यवहारप्रवर्तकमिति तत्र स्वप्रकाशत्वं बोध्यम् ।

तदेवमविषये ऽपि व्यवहारप्रवर्तकत्वादिरूपमन्यद्दृष्टविपरीतं यद्यत् स्वप्रकाशत्वे आपतति तत् सर्वमन्यथाऽनुपपत्तिरूपतया स्वप्रकाशतासाधकम् ।

तद्यथा-अन्यो ज्ञाता ऽन्यो ज्ञेय इति अन्यत्र दृष्टम् "अहम्" इति व्यवहारानुपपत्त्या त्याज्यं तथाऽन्यत् ज्ञानमन्यत् ज्ञेयमिति "जाना-

मि" इति व्यवहारानुपपत्त्या त्याज्यम् । सर्वतो बलवती अन्यथानुपपत्तिर्दृष्टतामात्रमवलम्ब्य प्रवृत्तं 'संवेदनं स्वातिरिक्तवेद्यं वस्तुत्वात् घटादिवद्' इत्यादितर्कशतमपि बाधते ।

तदुक्तम्—

प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्प्यानि सुबहून्यपि ॥ इति ।

तथा,

अन्यथाऽनुपपत्तिश्चेदस्ति वस्तुप्रसाधिका ।
पिनष्टि दृष्टवैमत्यं सैव सर्वबलाधिका ॥
वाच्यान्यथोपपत्तिर्वा त्याज्यो वा दृष्टताग्रहः ।
नह्येकत्र समावेशश्छायातपवदेतयोः ॥ इति ।

एवं च वस्तुत्वं नातिरिक्तवेद्यत्वे प्रयोजकं किं त्वबोधत्वमेवेति दृष्टताभिनिवेशो व्यर्थः । यद्यपि स्वप्रकाशे मानमेयभावो नेष्यते तथाऽपि परानुसारेणार्थापत्तिप्रमाणमुपन्यस्तम्, वस्तुतः स्वसंवेदनबलादेव स्वप्रकाशरूपं विज्ञानं द्रष्टव्यम् । नन्वेवं बौद्धवदेव स्वप्रकाशज्ञानं ब्रह्मवादिनोऽपि, नेत्याह बौद्धस्य ज्ञानं ज्ञेयं च सर्वमेवानिर्वचनीयम् ।

तथाहि—

आदावन्ते च यन्नास्ति तन्मध्येऽपि नास्त्येव—यथा, शुक्तिरजतम् । यच्च यतो भेदेनास्ति तत्तद्व्यतिरेकेणाप्युपलभ्यते । ज्ञानज्ञेययोः परस्परेण निरूपणान्नैकमपि परमार्थमिति मतं तस्य ।

तदुक्तं भगवताऽलङ्कारावतारे—

बुद्ध्या विविच्यमानानां स्वभावो नावधार्यते ।
अतो निरभिलप्यास्ते निःस्वभावाश्च देशिताः ॥ इति ।

ब्रह्मवादिनस्तु विज्ञानातिरिक्तं विश्वं सदसत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयं मन्यन्ते ।

तथाहि नेदं सत् । वक्ष्यमाणदूषणगणप्रसङ्गात् । नाप्यसदेव । लोके सर्वव्यवहारविलयापत्तेः ।

नच भेदस्य संबन्धत्वात्ते दोषा असदुत्तररूपजातयः स्युरिति वाच्यम् । स्वयमनिर्वाच्यैरेव दोषैः पदार्थेषु निर्वचनीयत्वबाधेनादोषात् । यथा स्वाप्नैरेव न्यायैः स्वप्ने जयपराजयव्यवहारस्तथा अनिर्वचनीयैरेव तैर्व्यवहार इत्यदोषः ।

किञ्चासदुत्तरं जातिरिति तव परिभाषा युक्ता । जातिपदस्यान्यत्र लौकिकसङ्केतेन जात्यमणिवज्जात्युत्तरस्य साधुत्वमेव कुतो न ।

किञ्च स्वव्याघातकमुत्तरं जातिरित्यत्र लक्षणे स्वव्याघातकमित्येव सिद्धे उत्तरपदं व्यर्थम् । किञ्च व्याघातकारणधर्मधर्मिभावखण्डनेन व्याघातकत्वं खण्डितमेव भविष्यति ।

ननु अनिर्वचनीयत्ववादे किं सदसत्त्वसंशय उत उभयबहिर्भावः । आद्ये एकपक्षदोषस्याभासत्वमङ्गीकृत्यैकस्याङ्गीकार आवश्यकः । तच्च सत्त्वपक्षीयदोषस्यैवोचितम् । सत्त्वाङ्गीकारे तत्पक्षदोषोक्तेरसम्भवात् । असत्त्वाङ्गीकारे तु सर्वासत्त्वे तत्पक्षदोषस्य कथं सत्त्वम् । न द्वितीयः । परस्परविरोधे प्रकारान्तरस्थितेरभावात् इति चेन्न । अद्वितीयसंवेदनातिरिक्तं सर्वमनिर्वचनीयमित्युक्त्या निर्वचनीयत्वस्याप्यनिर्वचनीयत्वोक्त्या दोषात् । परीत्या तु निर्वचनीयत्वानिर्वचनीयत्वयोर्वक्ष्यमाणरीत्या निर्वचनीयत्वप्रतिषेधे ऽनिर्वचनीयत्वपर्यवसानमुच्यते । ननु परीत्या तत्पर्यवसानेऽपि त्वया स्वपक्षे निश्चयाय तत्र प्रमाणं वाच्यमिति वाच्यं निर्वचनार्हत्वात्यन्ताभावरूपत्वस्य तस्यावस्तुतया साध्याभावेन तत्र प्रमाणोपन्यासानवसरात् । किन्तु वयं सर्वप्रपञ्चसत्त्वासत्त्वव्यवस्थापनविनिवृत्ताः स्वतःसिद्धे चिदात्मनि ब्रह्मतत्त्वे भारमवलम्ब्य चरितार्थाः सुखमास्महे । कथं तर्हि वादे प्रवृत्तिरिति चेत् । त्वत्परिकल्पितसाधकदूषकयुक्तिभिर्मया ऽसतीत्वेन निर्णीताभिरेव कथाप्रवृत्तिसम्भवात् । भवत्कल्पितदूषणव्यवस्थयैव तासां व्याघातान्ममासतीत्वमभिमतम् । एवञ्च परसिद्धैरेव दूषणैः परव्यवस्थाभङ्गाय तस्य कथारम्भः पराजयाभावश्च । स्वकल्पितजात्युत्तरादिदूषणोद्भावनेन हि परेण निर्वचनीयवादी पराजेतव्यस्तदेव खण्डयतः पराजयकारणाभावात् । नच तत्साधनादिव्यवस्थाया असत्त्वाभिमाने तदुपन्यास एव कथमिति वाच्यम् । सत्त्वासत्त्वौदासीन्येन प्रसिद्ध्युपारूढतामात्रेणोपन्यास इत्यसकृदुक्तत्वात् । यदि तु नैयायिकादिप्रयुक्तहेतोस्तद्रीत्यैवासिद्ध्यादिदूषणे ऽभिहिते 'दूषणमेव नत्र' इत्यसौ ब्रूते तदा स्वपक्ष-

बाधकारित्वाज्ज्ञात्युत्तरवादी स्यात् । नचानिर्वचनीयवादिना स्वोक्तदूषणासमर्थने तस्य पराजयः, समर्थनेन च खण्डनयुक्त्यैव परः खण्डयिष्यतीति वाच्यम् । अस्माभिर्निर्वाह्यमाणस्य त्वया बाधेऽस्माकमेव जयात् । खण्डनयुक्तयो बाधिका निर्वाह्यपक्षश्च बाध्य इत्यस्यैवास्मत्पक्षत्वात् । तस्मात्त्वया निर्वाह्यमस्माभिः खण्डनीयमितीदृश्यां कथायामेव त्वन्निर्वाह्यानिर्वाहे तव जयो नान्यथा । परस्तु परकल्पितसाधकदूषणादि पररीत्यैव दूषयित्वा ब्रह्मभूतः सन् कृतकृत्यतां मन्यते नान्यत्किञ्चित्पश्यति । तदेवं भेदप्रपञ्चो ऽनिर्वचनीयः ब्रह्मैव तु परमार्थसद् अद्वितीयमिति स्थितम् ।

नन्वद्वैते किं प्रमाणमिति चेत् न । विशिष्टप्रश्नस्य विशेषणानभ्युपगमे ऽनुपपत्त्या तयाऽपि तत्संमत्या ऽस्य प्रश्नस्यैवासम्भवात् । व्यवहारत्वेन व्यवहारस्य स्वजनकज्ञानविषये एव प्रवृत्त्या प्रश्नविषयस्य प्रतीतत्वावश्यकत्वात् । अन्यथाऽन्यज्ज्ञानात्यन्यद्वदतीति व्यवहारविषयस्याव्यवस्थितत्वं स्यात् । व्यवहारीयविषयनियमे प्रयोजकान्तरासम्भवात् । नचाद्वैतं प्रश्नविषयः प्रतीतमेव प्रमयेति वाच्यम् । तस्याः प्रतीतेः प्रमात्वे यदेव तस्याः प्रमायाः करणं तदेवाद्वैते प्रमाणं त्वयाऽपि प्रतिपन्नमेवेति प्रश्नायोगात् । नच सामान्यतः सिद्धावपि विशेषतः प्रश्नः । निर्विशेषसामान्याभावेन सामान्यप्रतीतेर्विशेषबोधं विना पर्यवसानाभावेन सामान्यसिद्ध्यैव विशेषस्यापि सिद्ध्या प्रश्नायोगतादवस्थ्यात् । त्वत्परिगणितेषु प्रमाणेषु यत्रैव दोषाभावप्रमा तत्रैव विशेषसामान्यस्य विश्रान्तेः । यदि सर्वेष्वेव तेषु दोषप्रमा, नच तदा प्रकारान्तरमाक्षिप्यापि सा विशेषे पर्यवस्येत् ।

नन्वस्ति को ऽपि प्रमाणविशेष इति सामान्यज्ञानमेव तत्र, का ऽसौ प्रमाणव्यक्तिः प्रत्यक्षरूपा ऽनुमानरूपा वेति प्रश्नार्थ इति चेन्न । यथा पर्वतो ऽग्निमानित्युक्ते काऽसावग्निव्यक्तिः काष्ठजा करीषजा वेति निर्देष्टुमशक्यत्वे ऽपि न प्रमेयासिद्धिस्तथाऽत्रापि प्रमाणव्यक्त्यनभिधाने हान्यभावात् । अस्त्यद्वैतं वस्तु, प्रमाणविशेषो ऽपि तत्रास्तीत्यस्य परेणाप्यङ्गीकारात् ।

नच सा मदीया प्रतीतिरप्रमैवेति वाच्यम् । अप्रमाविषये

शुक्तिरूप्यसमे प्रमाणप्रश्नानौचित्यात् । तवाद्वैतज्ञानस्य करणं मया प्रमाणरूपं वाच्यमित्यत्र ममानियमाच्च । नच त्वया स्वप्रमाकरणं प्रमाणं वक्तव्यमिति वाच्यम् । वह्निमत्यपि पर्वते वाष्पं धूमत्वेन प्रतीत्य ततो वह्निमनुमाय तत्र वह्निं लब्धवानिति साऽनुमितिः प्रमेति बाष्पविषयधूमज्ञानस्य प्रमाणत्वाभावे ऽव्यक्षतेः। किञ्च श्रुतिरेवाद्वैते प्रमाणम् । सा च "एकमेवाद्वितीयम् । नेह नानाऽस्ति किञ्चन"इत्यादिका ।

नच श्रुतेर्न प्रामाण्यम् । तत् किं शब्दस्यावाचकत्वाद्, अनाप्तप्रतीतत्वाद्वा । नाद्यः । व्यवहारोच्छेदापत्तेः । नान्त्यः । पुरुषधौरेयपरिगृहीते आप्तवाक्यवत् पुरुषार्थानुबन्ध्यबाधितवस्तुबोधके वेदे तत्प्रणीतत्वशङ्काया अप्यभावात् । तद्यथाऽद्वैतबोधात्प्राक् खण्डनयुक्त्याघातासहिष्णोरपि प्रत्यक्षादेः प्रामाण्यं परैरेष्टम् तथा वेदप्रामाण्यमप्येष्टव्यम् । किञ्च यथा कार्येऽर्थेऽबाधितप्रतीतिजनकतया वेदस्य प्रामाण्यं प्राभाकरो मनुते, तथा सिद्धार्थबोधके ऽप्यभ्युपैतु तेनैव सिद्धार्थानां श्रुतीनां ज्ञानविधिपरत्वं युक्तम् । स्वार्थत्यागेनान्यपरत्वे मानाभावात् । तत्त्वेऽपि वा पदसमन्वयबलेन प्रतीयमानमबाधितमर्थमादायैवान्यपरत्वकल्पनाया औचित्यम् । धियां स्वतः प्रामाण्यस्य बाधैकापोद्यत्वात् । नचाद्वैतश्रुतीनां न यथाश्रुते ऽर्थे प्रामाण्यं घटः पटाद्भिन्न इत्यादिप्रत्यक्षादिबाधादिति चेन्न । कतिपयपटभेदग्राहित्वेऽपि तेषां सर्वाद्वैतबोधकश्रुतिबाधकत्वासम्भवात् । सकलव्यक्तिभेदग्राहिप्रत्यक्षस्यासंप्रतिपन्नत्वात् । सत्त्वे वा सार्वज्ञ्यापत्तिः । तथा सति मच्चित्तस्थमपि भवान् जानीयात् । तस्माद् यत्किञ्चिद्विषये भेदग्रहसत्त्वे ऽपि तस्य स्वविषयादन्यत्र प्रवर्त्तमानाद्वैतश्रुतिबाधकत्वासम्भवः । प्रमया स्वविषयमात्रे विपरीतविषयज्ञानबाधात् । अन्यथा अग्नीषोमीयपश्वालंभनश्रुत्या तत्प्रमया वा सर्वभूताहिंसाश्रुतेः सर्वथा बाधोत्पत्तिप्रसङ्गात् । नचैवमपि निरंकुशं सर्वाद्वैतं न सिध्यति इति वाच्यम् । बाधकस्य प्रत्यक्षादेर्बाध्याया अद्वैतश्रुतिजप्रतीतेश्चैक्यबोधने बाधकाभावेन तयोरैक्ये तत्प्रत्यक्षस्य स्वबाधकत्वायोगात् । नचैवं मिथ्याभेदविषयप्रत्यक्षादेर्बाध्यत्वेन तदभिन्नायाः श्रौतबुद्धेर्बाध्यत्वमपि स्यात् । इष्टापत्तेः । बुद्धेर्बाध्यत्वेऽपि तद्विषयद्वैतस्य बाध्यत्वेनाक्षतेः । किञ्च भेदबुद्धिः स्वविषयतःस्वस्य भेदं न

बोधयतीति तयोरद्वैतश्रुत्या ऐक्यबोधने बाधाभावेन तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वेन घटपटभेदानामप्यैक्यसिद्धौ विषयबाधेन भेदबुद्धेः श्रुतिबाधकत्वायोगात् ।

किञ्च तद्बुद्धौ स्वात्मना सह तस्यास्तद्विषयस्य वा भेदाग्रहेण तेष्वात्मैक्यबोधने बाधकाभावेनोक्तरीत्यैव भेदबुद्धेर्विषयबाधः । घटपटौ भिन्नावित्येव सा बुद्धिः, नत्वहं घटात्पटाच्च भिन्ना, मत्तो वा तौ भिन्नाविति । नच प्राभाकरादिनये बुद्धेः स्वप्रकाशत्वात्स्वभेदग्राहकत्वमिति वाच्यम् । प्रकाशस्वरूपे व्यवहारप्रवर्त्तिकाया अपि स्वप्रकाशताया यतो यतः प्रकाशो भिद्यते ततस्ततः प्रकाशस्य भेदे ऽपि व्याप्तौ सर्ववस्त्ववच्छिन्नभेदस्य प्रकाशस्वरूपत्वे सर्वं वस्तु प्रकाशस्वरूपे निक्षिपन्त्याः प्रकाशाद्वैत एव पर्यवसानात् ।

नच बुद्धिः स्वात्मानं स्वविषयं च गृह्णातीत्युभयस्वरूपग्रहणमेव तयोर्भेदग्रह इति वाच्यम् । पुरोवर्तिनि इदं रजतमिति पुरोवर्त्यात्मनो रजतात्मनः प्रकाशे भेदग्रहापत्तेः । नच पुरोवर्त्तिनः शुक्तित्वादिधर्मविशिष्टं स्वरूपमेव रजताद्भेदस्वरूपमिति तदग्रहाद् भ्रान्त्युपपत्तिरिति वाच्यम् । बुद्धेरपि प्रमितत्वादिधर्मविशिष्टं स्वरूपमेव रजताद्भेदस्वरूपमिति घटपटौ भिन्नाविति धियः स्वविषयात्स्वस्य भेदप्रकाशत्वाभावात् । धर्मग्रहणे मनःसंनिकर्षाद्यपेक्षायां धियः प्राक् तदसम्भवेन तस्याः स्वरूपलाभकाले भेदग्रहासम्भवः । नच स्वरूपप्रकाशने यथा बुद्धेः संनिकर्षाद्यनपेक्षा तथा भेदग्रहोपयोगिस्वधर्मप्रकाशने ऽपि तदनपेक्षेति वाच्यम् । ग्रहणत्वस्मृतित्वादीनामपि तदनपेक्षयैव ग्रहणापत्तौ शुक्तिरजतादिज्ञानानां ग्रहणत्वस्मरणत्वयोर्वादिविप्रतिपत्त्यनुपपत्तेः ।

एवं च घटपटौ भिन्नाविति धीः स्वप्रकाशत्वेऽपि स्वविषयात्स्वस्य भेदं न बोधयतीति तस्या बुद्धेः श्रुत्या घटपटात्मत्वव्यवस्थितौ घटपटयोर्भेदे तस्याः प्रमाणत्वे स्वस्मादेव स्वस्य भेदे प्रमाणत्वानुपपत्त्या तस्या बुद्धेर्घटपटभेदांशे प्रमात्वाभावलाभेन घटपटयोरप्यभेदं बोधयन्ती श्रुतिर्न तेन प्रत्यक्षेण बाधितुं शक्या यतः सा प्रत्यक्षविषयातिरिक्तस्थले विरोधिराहित्येनासंकुचत्स्वतःप्रामाण्यन्तद्बलल‍ब्धं यत्तस्यास्तस्या बुद्धेरैक्यं तद्‌

न्यथानुपपत्तिरूपसहायसम्पदाऽन्येन जेतुमशक्या । अतः सर्वाद्वैतप्रमापकत्वं तस्या द्रष्टव्यम् ।

नच प्रत्यक्षादेर्भेदे प्रमात्वानुपपत्त्या श्रुतेरेव बाध्यत्वमस्त्विति वाच्यम् । अद्वैतश्रुत्या सन्दिह्यमानतया भेदे प्रमात्वस्यैवासिद्धेः । भेदधीमात्रस्य च द्विचन्द्रादिबोधवदन्यथाऽप्युपपत्तेः । नच सद्रूपेण विश्वस्यैकाद्वैतश्रुतिर्घटते, घटपटरूपेण भेदात्प्रत्यक्षादिप्रामाण्यं चेति वाच्यम् । श्रुतौ "एकमेव" इत्येवकारेणैकान्तिकैक्यबोधनात् । "नेह नाना"इति निषेधाच्च ।

नन्वेवं तव मतं प्रत्यक्षविषयं परिहृत्य प्रथममभेदं बोधयति ततः प्रत्यक्षविषयमपीति । तदयुक्तम् । शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावादिति चेन्न । श्रुतितो द्रागेव जातायां सर्वविषयाद्वैतबुद्धौ तद्विषये ऽस्मद्बुद्धय एवंविधविचारसोपानपरम्परामारोहन्त्यो नानाविषयेषु तत्प्रामाण्यविषयाः क्रमेण परिनिष्ठिता भवन्तीत्युच्यमानत्वात् ।

ननु यद्यपि घटपटौ भिन्नाविति प्रत्यक्षं न स्वात्मना घटपटयोर्भेदं विषयीकरोति तथाऽपि बुद्ध्यन्तरेण तद्भेदग्रहादद्वैतश्रुतेर्बाध एवेति चेन्न । द्वितीयबुद्धेः स्वविषयेण ज्ञानज्ञेयभेदेन सहाभेदं बोधयन्त्याः श्रुतेर्विरोधाभावात्प्रामाण्यमवलम्ब्य लब्धप्रतिष्ठायाः सर्वाभेदे पर्यवसानात् । एवं च यत्रैव गत्वा विषयान्तरसंचारोच्छेदभयादनवस्थाभयाच्च भेदबुद्धिपरम्पराविच्छेदोऽङ्गीकार्यस्तस्यामेव बुद्धौ पदं दत्त्वाऽद्वैतश्रुतिः सर्वे विषयविषयिप्रवाहमभेदे स्थापयन्ती न केनापि बाधितुं शक्या । तस्मात्—

सुदूरधावनश्रान्ता बाधबुद्धिपरम्परा ।
निवृत्तावद्वयाम्नायैः पार्ष्णिग्राहैर्विजीयते ॥

नचैकस्य बुद्धिधारानिवृत्तावपि अन्यस्य भेदबुद्धिस्तत्रास्तीति वाच्यम् । एकपुरुषीयान्त्या बुद्धिः स्वविषयाद्भिन्नतयाऽन्येन प्रतीयते इति तव प्रत्यक्षासम्भवात् । परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात् । नाप्यनुमानादि । वक्तुमशक्यत्वात् । तदीयज्ञानस्य तद्विषयभेदे प्रमाणान्तरापेक्षायामनवस्थापत्तेश्च । नच कतिपयपरम्परया बाधिताऽद्वैतश्रुतिरन्त्यबुद्धेरपि भेदबुद्धित्वात्तयाऽपि बाध्येति वाच्यम् । या बुद्धिः सा स्वविषयाद्भिन्नेति बुद्धित्वस्वविषयभेदरूपौ व्याप्यव्यापकावालम्ब्योक्तव्याप्तिग्रह-

रूपायाः समान्येन व्याप्यव्यापकसम्बन्धावलम्बिन्याः श्रुतिबाधक-त्वे यो धूमवान्सोऽग्निमानिति व्याप्तिबुद्धिबलादेव पर्वतेऽप्यग्निसिद्धा-वनुमित्युच्छेदापत्तेः । अन्त्यबुद्धिः स्वविषयाद्भिन्नेत्यनुमित्यङ्गीका-रेऽपि तस्या आत्मन्यप्रवृत्त्या तदंशेऽद्वैतश्रुतेर्बाधायोगात् । नच सर्वा बुद्धयः स्वविषयेभ्यो भिन्ना बुद्धित्वात् घटपटबुद्धिवद् इति सामा-न्याकारेणात्मानमपि धर्मीकृत्य स्वविषयाद्भेदं साधयिष्यत्यनुमेति वाच्यम् । बुद्धीनां विषयेभ्यो भेदानुमितावपि बुद्धेः सकाशाद्विष-यस्याभेदबोधने श्रुतेर्बाधकाभावात् । एवं च विषयस्य बुद्ध्यात्मत्वे श्रुत्याऽऽवेदिते त्वदुक्तानुमानस्यैवासम्भवः ।

नच विषयविषयिणौ परस्परभिन्नौ विषयविषयित्वात्सम्प्रति-पन्नवदित्यनुमितिः । आत्मानं जानामीत्यादावभेदे ऽपि विषयवि-षयित्वदर्शनात् ।

किञ्च सर्वासां बुद्धीनां स्वस्वविषयाद्भेदानुमितावपि अ-न्यबुद्ध्यन्यबुद्धिविषययोरभेदबोधने बाधहीनायाः श्रुतेः सर्वाद्वै-ते एव पर्यवसानात् । घटपटबुद्ध्योः पटघटबुध्योश्चाभेदबोधने घटे पटबुद्धिमात्रं स्थापयति । बुद्ध्योश्च मिथो विषयविषयि-भावाभावात् तयोरभेदं बोधयन्ती सर्वाभेदे पर्यवस्यति । नच सर्व-बुद्धिविषयात्सर्वा बुद्धिर्भिन्नेत्यनुमातव्यम् । बुद्ध्यन्तरविषयादात्म-नो ऽपि भेदापत्तेः । नच सर्वा बुद्धिः स्वव्यतिरिक्ताद् बुध्यन्तरविष-याद्भिन्नेत्यनुमीयते । सर्वाभेदमिच्छतामद्वैतिनां क्वचिदपि तदसिद्धा विशेषणाप्रसिद्धेः । नच सर्वं भिन्नमिति वाक्येन विना बाधं स्वतः-प्रमाणेन विरुद्धाऽद्वैतश्रुतिरिति वाच्यम् । यतः कुतश्चिद्भेदोपगमे मिथ्यातः सत्यभेदोपगमेन सिद्धसाधनात् । सर्वस्मात्तदुपगमे स्वतो ऽप्यापत्तिः ।

किञ्च सर्वं भिन्नमिति वाक्यमनुमानमूलं प्रत्यक्षमूलं वा । नाद्यः । सर्वस्य पक्षत्वे हेतुदृष्टान्तयोरभावेनानुमानास-म्भवात् । नान्त्यः । सार्वज्ञ्यप्रसङ्गात् । यदि सर्वमध्ये कि-ञ्चित् त्यज्यते तर्हि तेनैवाभेदबोधने श्रुतिर्लब्धपदा । अन्ततो हेतुसाध्ययोरभेदबोधने तयोस्तद् न स्याद् अभेदबोधने च ल-ब्धपदा सा । न च वेद्यवेदकभावानुपपत्त्या घटत-ज्ज्ञानयोर्भेदसिद्धिः । तस्या अनुपपत्तेर्ज्ञानापेक्षणेन तज्ज्ञानतः

द्विषययोर्भेदस्य तथा ऽनवगाहनेन तत्रैवाभेदबोधने श्रुतेः सावकाशत्वात्। तयोर्वैद्यवेदकभावस्येव घटतज्ज्ञानयोरपि भेदाभावे तत्सिद्धिः, अन्यथा ऽनवस्था। नचात्र वाक्यार्थबोधाभावः। अस्यायमर्थो भवत्यस्य नेति एवंरूपौ अन्वयव्यतिरेकौ संस्कारारूढौ दृढौ यस्य पुंसस्तस्य तदन्वयव्यतिरेकाभ्यामन्वयबोधप्रतिबन्धासम्भवात्। लोकगृहीतशक्तिकपदानां संसर्गबोधजनने सामर्थ्याभावात् । किञ्च यत्र विशेष्यविशेषणभावादिरूपान्वयस्य स्मृत्युपारूढो भावस्तत्रापि 'शशशृङ्गम्' 'अङ्गुल्यग्रे करिशतम्' इत्यादौ बोधस्तर्हि किं वक्तव्यं यत्र तत्सत्ता तत्र बोधो जायते इति ।

तदुक्तम्—

अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि। इति ।

इयांस्तु विशेषः—तत्र बाधात्तज्ज्ञानमप्रमा । अत्र तु शब्दस्य स्वतःप्रामाण्येन निश्चला प्रमा उत्पद्यते विषयस्याबाधादिति।

ननु शशविषाणादिभ्यो न संसर्गज्ञानं किन्त्वसंसर्गाग्रहमात्रमिति गुरुनये "एकमेवाद्वितीयम्"इत्यादावसंसर्गाग्रहमात्रमिति वाच्यम्। तन्नयेऽपि अबाधिते 'शुक्तौ घटः' इत्यादिवाक्ये ऽत्यन्तमसतो ऽसंसर्गस्याग्रहः संसर्गलग्नकमिति। नच भिन्नार्थसंसर्गबोधकत्वं श्रुतेरौचित्यं सर्वत्र दृष्टत्वात्। इयं चाद्वैतश्रुतिरभिन्नवस्तुबोधकत्वेन तद्भिना। विमता श्रुतिर्नाद्वैते प्रमाणं श्रुतित्वात्कर्मश्रुतिवदित्यनुमानेन बाध्यते इति वाच्यम्। अपौरुषेयत्वेन भ्रममूलत्वशङ्काराहित्येन श्रुतेर्बलवत्त्वाद्, अनुमाने च तच्छंकासत्त्वेन पक्षे एव व्यभिचारशङ्कासम्भवात्।

ननु "अन्धो मणिमविन्दद्" इति श्रुतेरयोग्यार्थत्वाद्यथा स्वार्थे तात्पर्यं नेष्यते तथाऽद्वयश्रुतेरपीति वाच्यम् । तेन वाक्येनायोग्यार्थत्वमूलभूतविपरीतप्रमाणानिरासेनानौचित्यानपगमेन तदस्तु इह तु व्याप्तेर्निरूपयितुमशक्यत्वेन स्वार्थतात्पर्यकत्वे बाधकाभावात् । नहि सर्वाद्वयमते व्याप्तिर्निरूपयितुं शक्या भेददर्शनभ्रमश्चाद्वैतश्रुतिजबोधेन निवर्त्स्यते इति दिक्।

नच यद्यत्त्वयोदाह्रियते ऽस्माद्विषयादस्य संवेदनस्य भेदो न गृहीतः साऽन्तिमबुद्धिस्तस्या अद्वैतश्रुतिजबुद्धेर्भेदग्रहस्य तवासम्भवात्।

तथा हि अन्तिमबुद्ध्यद्वैतवाक्यजबुद्ध्योर्युगपदवस्थानाभावेन तद्भेदग्राहिप्रत्यक्षासम्भवः वर्त्तमाननिष्ठभेदस्य प्रत्यक्षग्राह्यत्वा-

त् । नच प्रत्यक्षासम्भवे ऽपि केनचिद्धेतुना कयाऽप्यनुपपत्त्या तज्ज्ञानमिति वाच्यम् । अद्वैतवादिनः साध्याविशिष्टत्वात् हेतोर्भेदासिद्ध्या प्रमापकत्वासम्भवात् । अनुपपत्तेरपि येन विना सा तदभिन्नत्वेन प्रमापकत्वासम्भवात् । नच ताभ्यां मया स भेदो ज्ञायते नतु परं प्रति प्रयुज्यते इति नासिद्ध्यादीति वाच्यम् । ज्ञात्वा मौनावलम्बने तवाप्रतिभादोषापत्तेः । नच स्वयं प्रमितो भेदः परं प्रति केवलं वचसा बोध्यते इति वाच्यम् । त्वद्वचसि परस्याप्रत्ययात् ।

कस्तर्हि कथकवचनस्योपयोग इति चेत् । शृणु । विजिगीषुं परं प्रति विजिगीष्वन्तरवचनं हि तत्रार्थे स्वतस्तदर्थप्रतिपत्त्युपपादनपर्यवसायि, नचाद्वैतिनं प्रति तथा, दोषजिज्ञासायां दोषानुपलम्भेन प्रमाणमिति कर्तुं शक्यम् । तस्य प्रत्ययान्तरासिद्धेः। नच मद्वचनात्सन्देहे श्रुतेरप्रमाण्यम् । स्थाणुनिश्चयवतः 'पुरुषं पश्यामि' इति भ्रान्तवचनात्सन्देहाभाववत् सर्वत्राभेदनिश्चयवतः परवचनेन सन्देहस्यैवानुदयात् ।

तस्माद्—

एकं ब्रह्मास्त्रमादाय नान्यं गणयतः क्वचित् ।
आस्ते न धीरवीरस्य भङ्गः सङ्गरकेलिषु ॥

नच भेदानङ्गीकारे घटः पटाद्भिन्न इति व्यवहारव्याघातः । अविद्याकल्पितभेदस्यानिषेधात् वास्तवभेदस्यैव श्रुत्या निषेधात् । किञ्चापादकव्यवहारस्यापाद्यव्याघातस्य भेदासिद्ध्याऽनिष्टापादनस्य स्वरूपालाभात् ।

तस्मात्—

नानात्वमवलम्ब्यापि वदत्यद्वैतवादिनि ।
असिद्धभेदाद् व्याघातः पतेदापादकात्कुतः ॥

किं च यः पदार्थानां प्रत्यक्षेण भेदः स किं स्वरूपात्मको ऽन्योन्याभावो वा वैधर्म्यं वा अन्य एव वा ।

नाद्यः । यद् घटपटयोः स्वरूपं परस्परस्माद्भेदस्तत्र परस्परप्रतियोगिरूपमन्तर्भवतीति घटपटयोः परस्परस्वरूपे प्रविष्टत्वात् घटपटयोरैक्यस्यैव प्रत्यक्षेण ग्रहणमापन्नम् । न च भेदप्रतीतेरुच्छेदः । आविद्यकभेदविषयत्वात् । भेदविशेषणस्य घटपटा-

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता (वेदान्तः) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः जैमिनीयद्वादशाऽध्यायार्थसंग्रहः श्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका प्रभाकरमतानुसारि—मीमांसादर्शनम् । महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् श्रीशङ्करभट्टकृता मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतः । (वेदान्तः) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्यायश्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् । १३

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचितं सम्पूर्णम् (वेदान्तः) ३

(२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम् । आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया विद्यासागरीतिप्रसिद्धया समेतम् । (वेदान्तः) १४

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता १

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्—बालबोधिनीव्याख्ययाऽवतरणिकया च सहितम् ८

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता (वेदान्तः) ... २

(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः । अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्या व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि ... २

(२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाऽभिधटीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुतम् २

(२७) षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्धनैयायिककापिलजैनवैशेषिकजैमिनीयदर्शनसंक्षेपः । मणिभद्रकृतटीकया सहितः । हरिभद्रसूरिकृतः । १

(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः । प्रमेयरत्नार्णवश्च १

(२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्या जागदीशी टीका । ११

(३०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः परिभाषा—संस्कारप्रकाशात्मकः । सापिण्ड्यदीपकश्च ११

(३१) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः आह्निकप्रकाशः ६

(३२) स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्वरविश्वम्भरत्रिपाठिसंकलितः ४

(३३) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता । १

(३४) प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितः ... १

(३५) वेदान्तपारिजातसौरभं नाम ब्रह्ममीमांसाभाष्यं श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १

(३६) योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणतीर्थविरचित—योगसिद्धान्तचन्द्रिकासमाख्यया व्याख्यया संवलितम् । २

(३७) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानन्दसरस्वतीस्वामिकृत ब्रह्माऽमृतवर्षिणीसमाख्यव्याख्यासंवलितम् । ४

(३८) विश्वप्रकाशः । कोशः । विद्वद्वरश्रीमहेश्वरसूरिविरचितः । १

(३९) श्रीसुबोधिनी । श्रीवल्लभाचार्यविनिर्मिता श्रीमद्भागवतव्याख्या गोस्वामीश्रीविट्ठलनाथदीक्षितविरचितटिप्पणीसहिता । श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धजन्मप्रकर्ण श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः—प्रकाशः गोस्वामि श्रीश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराज विरचित ३

(४०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः पूजाप्रकाशः । ४

(४१) वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः । श्रुतिसिद्धान्तापरनामकः । श्रीब्रह्मचारिवनमालिमिश्रविरचितः । वेदान्तकारिकावली श्रीपुरुषोत्तमप्रसाद शर्म्मकृता अध्यात्मसुधातरङ्गिण्याख्यटीकयासहिता ३

(४२) स्वानुभवादर्शः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणाश्रमशिष्यमाधवाश्रमविरचितः । स्वकृतटीकाविभूषितश्च । १